

Székely Sára

Életrajz

Székely Sára nyugdíjas korában kapcsolódott be a kolozsvári Zsidó Hitközség adminisztratív és karitatív tevékenységeibe. Minthogy ortodox zsidó környezetben nevelkedett, ismeri a vallási előírásokat, ismereteit megosztja mind a hitközség fiatal tagjaival, mind pedig lányával és unokájával. Lakása a központi Sétatér közelében van. Magas íróasztalánál ülve, az édesanyjáról, a háborúról, az árvaházról és sok-sok szeretetről mesélt.

Apai nagyapámat nem ismertem. Anyanyelve vélhetően a jiddis volt – nem is lehetett más, mivel minden gyermeke ezen a nyelven beszélt –, és mindenképpen vallásosnak kellett lennie – de hát nem ismertem. Apai nagymamámat Tabák Lenkének hívták. Nem tudom, mikor született, 1935-ben halt meg, Gyergyószentmiklóson. Nagymamám Láju néniéknél halt meg – Láju zsidó, jiddis név [Kárpelesz Áronné (szül. Tabák Ilonáról) (Helénről) van szó, annak a Kárpelesz Leopoldnak (Rudolfnak) az anyjáról, akivel a Centropa készített már interjút. – A szerk.] –, nem tudom, hogy esett össze, szívszélhűdése volt, nem tudom, mitől, nem ismertem. Sem nagyapát, sem nagymamát nem ismertem [Kárpelesz Leopold némileg több mindenre emlékszik a nagyapjával kapcsolatban: Tabák Izsáknak hívták, Borsabányán, majd 1920-tól Toplicán, később pedig Maroshévízen élt, itt is halt meg, 1922-ben. Kályhás volt, vallásos, szakállas ortodox zsidó. A család többi tagjára vonatkozóan is kiegészítettük Kárpelesz Leopold közléseivel Székely Sára visszaemlékezését. Ezeket a részeket „K. L. közlése” jelzéssel láttuk el. – A szerk.].

Apámat Tabák Ferencnek hívták, 1906-ban született, gondolom, hogy Borsán, Máramarosban, az Osztrák-Magyar Monarchia idején. Jiddis volt az anyanyelve, de románul is jól tudott, és magyarul is elég jól. Írástudatlan volt, csak a héderbe járt, a városban levő zsidó iskolába, ahol csak héberül oktattak – így volt ez mindenütt, falvakon is. Ennyiből állt az oktatás. A hitközség fizetett egy tanítót. Hároméves kortól jártak a héderbe, senkit sem buktattak meg, nem tudom, hány éven át, négy, öt vagy hat, amíg aztán munkába nem állt. Szombaton is tanultak. Csak héberül tudott olvasni és imádkozni, és nagyon vallásos volt, de nem tudott írni. Nem tudom, hogy jiddisül tudott-e írni. Nem emlékszem, mert nagyon kicsi voltam. De tudom, hogy magyarul és románul nem tudott írni. Ezt mások mesélték, meg aztán tudom, hogy a többiek [vagyis az apjához hasonló] milyenek voltak. Apám volt katona is, de én erre nem emlékszem. Volt, minthogy ez kötelező volt. Azt hiszem, hogy ez már a román hadseregben volt, huszonegy éves korban hívták be őket, tehát 1927-ben.

Apa legnagyobb nővére Kárpelesz Ilona, Láju volt, nem tudom, hogy hol és mikor született [A Máramaros vármegyei Borsabányán született, 1898-ban. – K. L. közlése.]. Mi Láju néninek szólítottuk, nagyon szerettem őt. Háztartásbeli volt. A férje újságárus volt, valahonnan Marosvásárhely környékéről származott. Ő nem erdőmunkás volt, egyike volt azon kevés rokonunknak, akik nem favágásból éltek [A Maros-Torda vármegyében lévő Palotailván született, az 1930-as évek elején lett újságárus, amikor a fűrészüzemben a válság miatt sok embert elbocsátottak. Addig ő is erdőmunkás, ill. gyári munkás volt. 1937 körül a család Marosvásárhelyre költözött. – K. L. közlése.]. Tudom a gyermekeinek a nevét is. A legnagyobb gyermek Kárpelesz

Izsák volt, valamikor 1921 tájt született, nem tudom, hol [1923-ban született Ditrón, Romániában. – K. L. közlése.]. Szobafestő volt. A munkaszolgálatban halt meg, a magyaroknál. A következő volt Leopold – Rudolf, Rudi néven ismertebb –, aki az egyetlen ma is élő unokatestvérem apai ágról, Marosvásárhelyen él, ő egy ismert személy a kevés zsidó között. Rudi 1923-ban született, nem tudom, hol, talán Gyergyószentmiklóson [Kárpelesz Leopold szintén Ditrón született, 1924-ben. – K. L. közlése.]. Ő is szobafestő és mázoló, három lánya van, ketten Izraelben vannak, a nevüket is megmondhatom, de nem tudom, talán megváltoztatták, az egyik 1951-ben született, zenetanárnő Izraelben, ez Anna, a második Éva, 1953-ban született, fogorvos, Izraelben él. A harmadik, Zsuzsa, aki építő almérnök, 1959-ben született [helyesebben: 1954-ben], és Marosvásárhelyen él. Mindegyiknek vannak gyermekei. Tehát Rudinak dédunokái is vannak. A felesége nem zsidó. Láju néni harmadik fia, Kárpelesz Samu valamikor 1925-26-ban született, nem tudom pontosan [Samu – más néven: Mihály – 1926-ban született, Ditrón. – K. L. közlése.]. Cipész volt, suszter, deportálták, nem tért vissza [Mihály Kárpelesz Leopold elmondása szerint fémtöntést tanult, inas volt a deportálás idején. – K. L. közlése.]. Aztán a velem egyidős, szeretett unokatestvérem, Kárpelesz Izidor 1930-ban született, tanuló volt 1941-ben, negyedikes, 1944-ben talán már inas volt, úgy tudom, hogy iskolás volt, deportálták, nem tért vissza. Láju néni sem tért haza a deportálásból.

Láju néni után következik Tabák Idl, róla sem tudom, mikor és hol született, szintén erdőmunkás volt, a felesége szintén zsidó volt. Két fia volt, nem tudom a nevüket, nem ismertem őket, nagyon vallásosak voltak [Tabák Idl 1897-ben született Borsabányán, majd a romániai Bákö megyében lévő kisközségben, Gyimespalánkán élt, faszortírozó volt. – K. L. közlése.]. A következő testvér Tabák Tóbiás, [gyergyói] erdőmunkás, zsidó felesége volt, aki tulajdonképpen édesanyám húga – ez kétszeresen volt nagybátyám, két nővér ment férjhez két fivérhez, nem volt gyermekük. Az egyetlen olyan nagynéném volt, akinek nem volt gyermeke. Nagyon vallásosak voltak, mindketten elpusztultak a deportálásban. Apám következett, majd Geller Frida, született Tabák Frida, aki varrónő volt, ő varrta mindig a ruháskáimat, maradék rongyokból. A férje [Geller Márton] zsidó volt, erdőmunkás, három gyermekük volt. Tudom a nevüket, kettejükről van fényképem is. Az egyik Geller Sára volt, Surinak [Sure] hívtuk – valamikor 1925 tájt született, varrónő lett [Sára valószínűleg Geller Márton nővérének a lánya volt, akit Geller Márton és a felesége nevelt. – K. L. közlése.]. Nem tért vissza a deportálásból. Geller Izsák valamikor 1932 tájt – mindez bizonytalan, nem emlékszem pontosan –, tanuló volt, deportálták, nem tért vissza. A harmadik Geller Rivcsu, így hívtuk, nem tudom, mi volt a neve, talán Rivka, 1934-ben született, tanuló volt, nem tért vissza a deportálásból.

Apa hatodik testvére Tabák Herman, aki visszatért. Ő volt a legkisebb, 1913-ban született, 1938 tájt volt katona. Fűrészáru-válogató volt, tehát szintén erdőmunkás, de ő szakképzett volt, tanult is volt, tudott írni – a többiek nemigen. Herman Izraelben él, visszatért a lágerből, a feleségét és a két gyermekét nem ismertem, Naszódra deportálták őket, és nem tértek vissza [Naszód – nagyközség volt Beszterce-Naszód vm.-ben, 1891-ben 2700, 1910-ben 3500 román, német és magyar lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, kir. közjegyzőség, adóhivatal, görög katolikus főgimnázium). Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Herman újra megnősült, egy zsidó nővel, volt deportálttal, két lánya van, ők is Izraelben élnek, az egyik Terike, a másik Zsuzsa [Ibolya?], de sose láttam őket, az unokatestvéremtől hallottam róluk, mert én megszakítottam a kapcsolatokat. Herman most kilencven éves, de nem tud magáról, az unokatestvérem volt ott, nem ismerte meg. Apám minden fivére és nővére nagyon-nagyon vallásos volt. Nem tértek vissza a

deportálásból.

Az anyai nagyapámat Fischer Mózesnek hívták. Máramarosban született, a tizenkilencedik század végén [*valamikor az 1870-es években*], nem tudom pontosan, hol. Lehet, hogy iskolázott volt, még az is lehet, hogy jesivába is járt, mert nagyon tanult volt. Jiddisül beszélt, értette az imakönyveket is, románul is nagyon jól tudott, magyarul is beszélt, nem tudom, hogy más nyelven is tudott volna. Lehet, hogy ha Lengyelországból jött vagy egyebünnen, tudott, de én nem hallottam. Mi mindannyian jiddisül beszéltünk, amikor otthon voltunk. Ő is erdőmunkás volt, azt hiszem, hogy Borsán, Máramarosban vagy Máramarosszigeten, ott nagyon sok zsidó volt. Azt hiszem, hogy a magyar hadseregben szolgált az első világháború idején. Nagyon festői jelenség volt, szakállas, én már öregemberként emlékszem rá, nagyon tréfás kedvű volt, sok-sok mesét tudott. Idős korában elköltözött nagymamától. Nem váltak el hivatalosan, de nem laktak együtt. Nem tudom, miért, nem értették meg egymást. Elköltözött nagymamától, és Marosvásárhelyen lakott valamilyen idősothonban. Az egész otthon a zsidóké volt, és minthogy nagyon jól tudta az imádságokat és a szokásokat – naponta ment a sílbe [*lásd: sul*] –, másod-harmadmagával meghívták olyan falukba, ahol nem volt tíz férfi, hogy kiteljen a minján. Olyankor, nem tudom, miképpen, nagymama mindig tudta, hogy mikor ér Gyergyószentmiklós közelébe, mindig szépen felöltözött, és találkoztak, és beszámoltak a gyerekekről – de nem lakott nagymamánál. Én gyerekkoromban örökké arról álmodoztam, hogy vele utazzam szekéren, és szegény feje örökké ígérte, hogy egyszer engem is elvisz, de hát nem volt ott helye gyereknek. Nagyon vidám, különleges ember volt, minden gyermek szerette. Haszid volt, én azt hiszem, mert vidám is volt, és táncoltak. Csak ő volt haszid a családban, lehet, hogy nagymama emiatt költözött el mellőle, de én akkoriban nem értettem, hogy az mi.

Semmit sem tudok a nagyapám testvéreiről, nem ismertem őket. De Erdély átmenetileg elfoglalt területén éltek [*A második bécsi döntés utáni időszakról van szó. – A szerk.*], azaz Máramarosban, valószínűleg mind elpusztultak. Nagyapát, szegényt, szintén deportálták Marosvásárhelyről, és nem tért vissza. Gondolom, hogy hatvanöt év körüli volt az életkora, amikor elvitték, és nagymamámnak úgyszintén. 1944-ben halt meg, Auschwitzban.

Nagymamát Fischer Rivkának hívták, lánykori nevén Stern Rivka volt. Nem tudom pontosan, mikor született, úgy tudom, hogy a tizenkilencedik század végén [*valamikor az 1870-es években*]. Írástudatlan volt, de az imádságos könyveket tudta olvasni – az asszonyok is tudták. Nem hiszem, hogy járt volna iskolába, minthogy nekem diktálta a leveleit, amiket a Máramarosszigeten élő lányának küldött. A legkedvesebb lánya Sára [Markovits Sára, szül. Fischer] volt, aki messze élt, [Máramaros]Szigeten [*Gyergyószentmiklós és Máramarossziget között légvonalban is kb. 160-170 km. távolság van. – A szerk.*]. Suri néinek négy fia volt, a férje pék volt, nem tudom, hogy saját pékségben, vagy valahol dolgozott. Nagymama vásárolt egy-egy levelezőlapot, és hetente elmondta, mit írjak Suri néinek. Én második voltam, harmadikos, mit tudtam én – szépen megvonalaztam a levelezőlapot, kicsi voltam, és írtam: „Kedves lányom, Suri” – ilyesformán –, aztán írtam, hogy „Hála Istennek, egészséges vagyok, amit neked is kívánok”, meg egyebeket, majd aláírtam: „Nagymama diktálta, írta az Éva Surija.” Jött a válasz – Suri néni se tudott írni, és diktált, négy fia volt, a legnagyobb Mendi volt, aki boltosinas vagy segéd volt, ő írt: „Kedves édesanyám, nővéreim és fivéreim, megkaptam a levelet, köszönöm, mi is egészségesek vagyunk”, aztán még írt egyebeket, hogy az egyik fiú beteg volt... szóval, ami felfért egy levelezőlapra, nem sok, de ez volt a legolcsóbb levelezési mód. És aláírta: „Diktálta édesanyám, írta Mendi.”

Nagymama háztartásbeli volt, de érdekes módon, háziasszonyként, öregasszonyként, ahogy emlékszem rá, nem volt nyugdíja, akkoriban nem volt olyan, hogy a férj után kapj. Minthogy akkoriban az emberek sok ludat tartottak (olaj nemigen volt, drága is volt, libazsírral főztek, és a libáktól sok toll volt), nagyanyám, szegény – egy kis földes padlójú kamrácskában lakott –, vett egy-egy zsák libatollat, adtak neki, nem tudom, mennyiért, nagyon kevés pénzért, pihét készített ebből. Megtisztította, egy rostába gyűjtötte. Szegényke, sokszor tele volt pihével a szobácskája, amikor elmentem hozzá! A párnákat és a dunyhákat ilyen pihével töltik meg. Akkoriban nem takarók voltak, hanem dunyhák, mert nagyon hideg volt Gyergyószentmiklóson és Máramarosban is, és a dunya olyan, mint egy párna, csak éppen nagy, mint egy paplan. Nagyon keveset kapott ezért, pár lejt. Aztán voltak asszonyok, akik jártak dolgozni, és ha voltak kisgyerekeik, megkérték, hogy délelőttönként üljön velük, ezért is adtak neki valamit. Meg voltak módosabb házak, emlékszem például egy úriasszonyra, egy gyáros feleségére, aki minden csütörtökön vagy pénteken azt mondta, hogy „gyere el hozzám”, és adott neki vagy tízezret, valamennyit, támogatásképpen. Általában a zsidók segítették egymást, és Gyergyószentmiklóson sok zsidó volt – nagyon sok, nagyon szegények, de voltak módosabbak is, és azok, akik egy kissé vallásosabbak voltak, jobb lelkek, megtalálták a módját, hogy támogassák azokat, akiknek nem volt, amilyen nagymama is volt. Jött hozzánk is, evett nálunk, de mi is nagyon szegények voltunk. De anyám dolgozott, és csak mi ketten voltunk. Ha valamilyen ünnep volt, akkor anyám vagy Eszti néni elhívta, eljött, és amikor elment, adtak neki egy darab kenyeret, ha jutott. Hát így, nagyon szegény volt.

Érdekes, hogy úgy öltözködött, mint a máramarosi parasztasszonyok, olyan bő, ráncos szoknyába, elől egy köténnyel, felül blúzzal. Igen sokat járt mezítláb, és örökké mesélt Máramarosról, hogy voltak juhaik és tehenük és szekerek és földjük, és a falujukban volt kóser mészárszék. Volt még egy fia, Bura bácsi, Fischer Bernát, aki nem Gyergyószentmiklóson lakott, hanem Maroshévízen, valami faraktára volt, tehát vállalkozó volt, tanult is volt, nagyon szép férfi. Nagyon büszke volt nagymamára, és örökké mondta: „Anyám, miért jársz mezítláb?” Ő meg mondta, „Hát, így szoktam meg”. Nyáron, az utcán is mezítláb járt. Erre Bura bácsi azt mondta: „Van neked szép cipőd, vedd fel...” De nagymama nagyon aranyos volt, kicsike, nem volt kövér, és minthogy azt a ráncolt máramarosi szoknyát viselte, szép lábai voltak, nagyon kedves látvány volt. Az asszonyok feje beretvált volt, ez volt a szokás a zsidóknál. Aki módosabb volt, vásárolhatott magának parókát, de az én családomban senkinek sem volt parókája, kis kendőt viseltek vagy valamiféle turbánt. Így járt nagymamám is. De nagymamám fantasztikus volt, mert nem tudom, honnan vásárolta, de ünnepekkor mindig volt rajta kendő. Mintha most is látnám, elől kötötte meg, krémfehér, csillogó egyforma színű csíkokkal, nem tudom, honnan vette. Aztán voltak különböző kendői, nem tudom, hány éven át, szépen összehajtogatta. Minden nap használatos volt a kék kendője, szilvaszínű, sötétkék és világoskék között, ritka vörös pettyecskékkel, aprókkal, mint a rizsszemek. Nagyanyámnak mindig volt kendője, vásárolta... Anyám olyanokat vett, amilyeneket éppen kapott, de nagymamámnak mindig ilyen egyedi kendői voltak.

Tehát volt ez a Bernát nagybátyám, aki jött, és hozott különböző dolgokat – adott pénzt neki, vagy ennivalót hozott, lisztet, valamit, meglehetősen titokban. Azt gondolom, hogy a felesége nem kedvelt bennünket. De olyankor megkérdezte: „Hány éves vagy, anyám?” – de jiddisül. Nagymama pedig azt mondta, hogy hatvanhárom. Amióta csak ismertem, mindig hatvanhárom éves volt, de azt hiszem, hogy idősebb volt, amikor deportálták. Ki tudja, én nem tudom. Kedves volt.

Nagymama annak ellenére, hogy az összes lánya vallásos volt, és kóser konyhát tartottak, mégis mindig azt mondta, hogy nem eléggé vallásosak, és mindig megfeddett valakit, különösen anyámat és Esztit. Minden péntek este ő is meggyújtotta a péntek esti gyertyákat, mint ahogy az anyám is és az összes zsidó asszony [lásd: gyertyagyújtás]. Kis, földpadlós szobája volt – az utolsó lakása. Azelőtt ő is a gyár területén lakott. Az utolsó lakása egy udvaron volt, a főutcán, valamilyen fuvarosoknál, akiknek volt egy cégük, nagy lovakkal, stráfszekerekkel deszkát fuvaroztak a gyárakból meg bútort. Laxnak hívták a családot, zsidók voltak ők is. Náluk, az udvaron volt egy kis különálló szoba, ők az utca felől laktak. Nagymama takarított náluk ennek fejében, vagy bért fizetett, nem tudom... Onnan is deportálták. Volt egy ágy, asztal, két polc – ez nálunk is így volt, nem volt konyhaszekrény, mert szegények voltunk, tehát szép, festett polcok, egyiken a tejnek való edények, a másikon a húsnak való. Általában a tejnek való mindenkinél kékek voltak, a húsnak való meg pirosak. Meg néhány porcelánedény, nem volt hat egyforma. Nagymamánál is megvolt ez a két polc, meg két vizesvödör egy lócán és egy szekrény. A szekrénynek, most is látom, egy ajtaja volt, a tetején pedig mindig tartott diót és mogyorót. Mindig mondta nekem: „Írsz levelet Szigetre, és adok diót.” És adott diót vagy mogyorót, nem tudom, honnan volt neki, de volt, ott fent. Már megszáradtak, de volt neki, és adott az unokáinak.

Érdekes, hogy én olyan nagyon szerettem nagymamát, de ő nem minden unokáját szerette egyformán. Itt van például Suri [*az anya fivérének, Fislnek a lánya*], aki velem együtt szabadult fel az árvaházban, Budapesten, akit jó néhány évvel a felszabadulás után talált meg Mendi [Mendel] Izraelben. Markovits Mendel, Markovits Sára fia nagyon hasonlított a viselkedésében nagyapára [*az anyai nagyapára, Fischer Mózesre*], nagyon vidám, tréfás kedvű volt. Féltkarúan tért vissza a deportálásból. Máramarosszigeten halt meg a forradalom előtt [lásd: 1989-es romániai forradalom]. Nem adta ide a címet, mert akkoriban nemigen volt szabad külföldi rokonnal tartani a kapcsolatot, és mi – én és a férjem, aki egyetemi tanár volt – az oktatásban dolgoztunk. Aztán később egy másik barátunk, Frits Márton megtalálta Surit Izraelben. Eljött a férjével látogatóba, hogy találkozzunk, és amikor leszállt a repülőről, és beültünk a kocsiba, azt kérdezte: „Emlékszel a nagymamára?” Mondom: „Hát hogyan emlékeznék!” Azt mondja: „Igen! Örökké ígérgetett...”, én meg mondtam: „Diót, ezt meg azt”, és a vejem úgy elkezdett nevetni, hogy vezetni sem tudott a nevetéstől, mert tudta az én meséimből. Azt mondta Suri: „Igen, neked adott, nekem sose akart adni.” Mondom: „Te nagyon rossz voltál (ő kisebb volt). Rossz voltál, és ritkán jöttél nagymamához, mert nem beszélgetek...” Azt mondja: „Legyen neki könnyű a rög, sokat kínlódtam velem.” Tehát ez volt az első dolog, amire emlékezett nagymamával kapcsolatban – nagyon érdekes.

Nagymama jiddisül beszélt, elsősorban jiddisül és románul, nagyon gyengén tudott magyarul, nehezen beszélt. Amikor bejöttek a magyarok [1940-ben, lásd: „magyar idők”], minthogy én voltam a legértelmesebb az unokák közül, magával vitt a boltba, ahol a bevásárlásait intézte, és mindig lejben számolt, és nekem kellett átszámítani. Már nem emlékszem, mennyi volt egy lej, harminc pengő vagy tíz. Megkérdezett, „Hány lej ez?”. Én meg kiszámítottam, hány lej az, és azt mondta, hogy „Drága, nincs annyi pénzem”, vagy pedig megvásárolta. Amikor bejöttek a magyarok, szegényke..., ő az első világháborúra emlékezett, amikor megvoltak már a gyermekei, és mondta: „Jönnek a magyarok, háború lesz.” Azt mondja: „Legyen szappan, legyen olajunk, legyen gyertya itthon. Ha lehet, petróleum is a lámpába” – mert emlékezett, hogy a háború idején ott, abban a máramarosi faluban, nem volt villamos áram [*„Abban a máramarosi faluban” alighanem egyáltalán nem volt villany az első világháború előtt, nyilván gyertyával, olajméccsessel*

és petróleumlámpával világítottak. Ezért kellett volna olajat és petróleumot tartalékolni. – A szerk.]. Nagyon nyugtalan volt, hogy háború lesz. Nekünk, gyermekeknek, fogalmunk sem volt arról, hogy mi a háború. „Nagymama megint bolondságokat beszél.” Szegényke, dehogy beszélt bolondságokat, később megértettem, hogy mitől is félt. Tanulatlan asszony volt, de kijárta az élet iskoláját.

Nagymama módosabb családból származott, mesélt a fivéreiről, akik ott maradtak [Máramarosban], és valószínű, minthogy sohasem láttam őket, mind ottpusztultak Auschwitzban. Stern volt a leánykori neve, tehát a fivérei is Sternek voltak, nagyapám neve után hívták Fischernek. Nem tudom, hányan voltak testvérek, legalább négyről mesélt, de nem ismertem őket. Mindegyiknek voltak gyermekei... Az 1970–80-as években, amikor elkezdtem komolyabban keresni a gyökereimet a lányom nógatására, aki nem tudta, kik voltak a nagyszülei és a rokonai, elmentünk egy máramarosszigeti unokatestvérhez, Markovits Sára fiához, Markovits Mendelhez – ő is kereste őket, jobban ismerte [a családot]. Elmentünk a faluba, Szurdokba és Barcánfalvára is [Szurdok – nagyközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 2700, 1910-ben 3300 román és német lakossal. Trianont követően Romániához került, román neve Strâmtura. Barcánfalva – kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 2600, 1910-ben 3400 román és német lakossal. Trianont követően Romániához került, román neve Bârsana – A szerk.]. Csak a szomszédok meséltek róluk, ők már nem léteztek. Elmondták, hogy deportálták őket. A gyermekeiket is deportálták, és nem tértek vissza, persze azok a gyermekek már nem voltak kicsik, a szüleim, nagybátyáim, nagynéném korosztálya, valószínűleg azoknak is voltak gyermekeik, tehát senki sem tért haza közülük, senki. Abból az egész Máramarosból [azaz a máramarosi rokonságból] egyetlen unokatestvérem tért vissza, Markovits Mendel, a Fischernek született Markovits Sára fia, Máramarosszigetről. Fischer Rivkát, anyai nagyanyámat Gyergyószentmiklósról deportálták Auschwitzba 1944-ben, és nem tért vissza.

Anyámnak nyolc testvére volt. Mindnek tudom a nevét és a gyermekeikét is. A legidősebb nővér Markovits Sára [született Fischer Sára] volt. Születési évét nem tudom, mindenesetre vagy a tizenkilencedik század végén, vagy a huszadik század legelején született, háztartásbeli volt. A férje pék volt, zsidó. Nagyon vallásosak voltak. A deportálásból a négy fiúból egy tért vissza [a már említett Markovits Mendel] és a férj. De a fia már meghalt. Unokatestvérem volt, [Máramaros]Szigetre tért vissza. Markovits Sára nem tért vissza.

Következett Fischer Lajos, szakképzett erdőmunkás, nagyon jó volt a mesterségében, a felesége háztartásbeli volt, vallásosak voltak. Vagy öt gyermekük volt, nincs tudásom mindegyikről. Nem tértek vissza a lágerből, senki ebből a családból.

Tabák Eszter [született Fischer Eszter], háztartásbeli, erdőmunkás volt a férje, zsidó, vallásosak voltak, nem volt gyermekük.

Fischer Bernát [mai szóhasználatnál azt mondanánk,] faipari kisvállalkozó volt, ilyesmi... Módosabb feleséget választott, én nem kedveltem. A felesége háztartásbeli volt, két fiuk volt, senki sem tért vissza ebből a családból sem.

Fischer Ábrahám erdőmunkás volt. Munkaszolgálatban volt Ukrajnában, orosz fogságba esett, és csak 1950-ben tért haza. Egy rézbányában dolgozott. Aktív magyar katonának tekintették, pedig ő munkaszolgálatban volt. Zsidó felesége volt, és volt egy kislánya, Magda, a legkedvesebb. A

szomszédaink voltak, a vállalat területén egymás szomszédságában laktunk. Magdát deportálták, és nem tért vissza. Fischer Ábrahám visszatért, eljött Gyergyószentmiklóásra, de én már nem voltam ott, nem találkoztam vele. Az egyik unokatestvérem találta meg később Brassóban. Fischer Ábrahám azért ment Brassóba, mert Rózsi néni, a húga [*Tesler Rozália, született Fischer Rózsi*] ott élt. Fischer Ábrahám másodszor is megnősült, én az 1970-es évek végén tudtam meg, hogy Brassóban van, és fölkerestem. Ő mesgiách volt a hitközségi étkezdében, mert nagyon értett a valláshoz, tudta, hogy miként kell működnie egy rituális étkezdének. Brassóban halt meg, ott is temették el, tavaly is voltam a sírjánál. A felesége is meghalt, másodszorra már nem voltak gyermekei. Ez is egy festői személyiség volt, hasonlított nagyapára, ő is olyan tréfás volt, nagyon szerettem, nagyon örvendtem, hogy újra összetalálkoztunk a háború után. Nagyon későre tudtam meg, hogy ott van. Ő nem keresett engem.

Fischer Fisl őr volt a fűrészgyárban, a felesége nem dolgozott, négy gyermekük volt, közöttük egy lány. Én mentettem meg az árvaházban Surit, Izraelben él. Tehát egy gyermek tért vissza, a család többi tagja odaveszett, ez a kislány hazatért.

Sajátos eset volt anyám kisebbik húgának, a Fischer Pepi nagynénémnek az esete (Lőrincz a férje után), aki szintén háztartásbeli volt. Szerelmes lett egy keresztény magyar férfibe, akit Jenő bácsinak hívtak, akinek mint özvegyembernek volt már két gyermeke. Minthogy nagymama és az egész család nagyon rosszalták, hogy rabbi nélkül házasodtak, csak állami esküvővel, elköltöztek egy Szováta melletti faluba. Azért persze kaptunk híreket róluk. De a legrettenetesebb az volt, hogy őt deportálták a két, Lőrincz Jenőtől való gyermekkel, egyikük sem tért vissza, és a férfi megbolondult. A deportálás után valaki megkereste, egy unokatestvérem, Sárának, anyám legnagyobbik nővérének a fia [*Markovits Mendel*], megkereste, és nem volt normális. Volt négy gyermek, tehát az ő két gyermeke és a közös gyermekek, és nem hagyták életben, deportálták a két fiúval, és nem tért vissza. Fantasztikus egy tragédia, az volt.

Aztán következik Fischer Rózsi, aki a férje után Tesler Rozáliára változtatta a nevét. Ez egy másik tragédia volt. Ő életben maradt Brassóban, mert onnan nem voltak deportálások [*Brassó ugyanis Dél-Erdélyben volt, román fennhatóság alatt. – A szerk.*], de a kislánya nálunk volt, elvitték, és nem tért vissza. Tehát ő megmaradt a férjével, de amikor bejöttek a magyarok, a kislánya, Gitu – ez nagyon fontos – a nagymamánál volt. Rózsi [*az anyja*] Romániában maradt, mi Magyarországon, és a kislányt a nagymamával deportálták 1944-ben, és nem tért haza. Vagy öt éves volt. Ez nagyon fontos. Tesler Gitu – ott a neve a gyergyói deportáltak névsorában. A nagynéném később szült egy lányt, aki Izraelben él, elment a szüleivel, a szülők meghaltak, ő ott él, nem tudom, mivel foglalkozik.

Tehát senki sem él az anyai testvérei közül. Ha elemezzük az anyai nagymamám kilenc gyermekének a szülőhelyeit vagy az apa testvéreiét, Máramarosban kezdődtek a születések, és mindenütt, ahol fakitermelés folyt, született egy-egy gyerek. Tehát amikor Gyergyószentmiklóásra jutottak, már volt kilenc gyermekük, akik közül a legkisebb 1915-ben született, azt hiszem [*a valóságban 1914-ben*].

Apám sokfelé lakott: [Ó]Radnán, Naszódon, Máramarosszigeten, de nem tudom az évszámokat [*Radna – Óradna: nagyközség volt Beszterce-Naszód vm.-ben, 1891-ben 3600, 1910-ben 4700, 1920-ban 5200 román, magyar és német lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, m. kir. bányahivatal. Kincstári arany-, ezüst- és ólomércbányák, valamint fémkohó). A trianoni*

békeszerződéssel Romániához került. – A szerk.].

Édesanyámat Tabák Évának hívták, a lánykori neve Fischer Éva volt. Ő Szurdokon született, Máramarosban, 1908-ban. Tudott jiddisül, románul jól, magyarul jól. Tudta olvasni az imádságos könyvet, és én tanítottam meg írni, amikor elmentem az árvaházba. Édesanyám Szurdokon élt, aztán [Máramaros]Szigeten – ott ismerkedett meg apámmal, tehát jöttek lefelé, dolgozni. Anyám kislánykora óta szolgált [Máramaros]Szigeten, apám pedig munkás volt a fűrészgyárban ugyanott, Máramarosban, és ott voltak a házasságközvetítők, sádhén volt a nevük. Tudták, hol vannak szorgalmas lányok, gondolom, hogy így ismerkedtek meg. Nem hinném, hogy nagyon boldogok voltak. Anyám családjában becsvágyóbbak voltak. Szegények voltak, de ki akartak szabadulni a szegénységből, el akartak érni valamit. Az apám családjában nagyon jó emberek voltak, csendesek, békések, elégedettek azzal, ami van. Nagyon nehéz munkát végeztek a fűrészüzemben, a favágásnál az erdőben, de csendesek, szelídek voltak. Tudom, hogy 1930-ban eljutottak Gyergyóhódosra [A trianoni békeszerződés előtt Csík vm.-ben lévő kistelepülés volt. – A szerk.], amikor megszülettem, ott házasodtak össze. Anyám cseléd volt különböző családoknál [Máramaros]Szigeten a férjhezmenetelig, azután háztartásbeli volt úgy 1932-33-ig, majd elkezdett bejárónőként dolgozni különböző családoknál, a gyár irodáit is takarította.

A születésem után pár hónappal a szüleim beköltöztek Gyergyóhódosról, Salamás mellől Gyergyószentmiklósr, ami ma Hargita megyében van. Itt a „Darvas Mór és Fiai” fűrészgyár területén laktunk, ahol magyarok is voltak, és nagyon sok zsidó. Zsidók voltak ezek, akiknek volt fűrészgyáruk négy gáterrel – a gáter az a gép, ami a rönkökből deszkát vág – és körfűrészszel. A gyárnak legalább száz-százharminc munkása volt, akiknek körülbelül a fele volt zsidó – máramarosiak vagy már a Székelyföldön születettek. A városban öt-hat ilyen gyár volt, mindnek zsidók voltak a tulajdonosai, és mindegyikben a munkásoknak legalább a fele zsidó volt. Nem mindegyikben volt lakótelep. A Rubin-telep volt a legnagyobb, a főutcán. Mi az állomáson túl voltunk, a Darvas-telepen – nincs már semmi sem ott, megnéztem.

A gyár területén szolgálati lakások voltak, ahogy most mondanák, tehát faházak, barakkszerűek, jól kifűthetők, mindegyik előtt kis kertecske. Volt bennük konyha, szoba, kamra, többgyerekes családok kapták. Volt egyszobás lakás is – elég nagy szoba – elég nagy kamrával, a gyermektelen vagy egygyermekes családoknak, amilyenek mi is voltunk. Kétfelől lehetett bemenni: tehát, mondjuk, egyik felől hat lakás, a másik felől nyolc lakás. Sok ilyen épület volt, a gyár területének különböző részein. Mi a gyár végében laktunk. Az egész terület be volt kerítve. Mindegyik épület mellett volt kút, onnan vettük a vizet, elöl vagy hátul volt az illemhely, olyan faluról ismert budik, fából voltak, de nagyon tiszták, mert az asszonyok nagyon rendszeretők voltak, nagy volt a tisztaság mindenütt, a zsidóknál is, a székelyeknél is. És volt egy nagy fáskamra. Az egyetlen jó dolog a gyermekkoromban az volt, hogy azon a hírhedten hideg vidéken sohasem fáztam. Mindig volt tűzifánk. Nem volt különösebben jó minőségű fa, de volt elég, miután a rönköket fölvtágták fűrészárúnak, maradt hulladék. Azt szabad volt fölhasználni. Egész nyáron mindenki gyűjtötte, megtöltöttük a fáskamrákat, azzal fűtöttünk, és gyűjthettünk fűrészport is. Gyergyószentmiklóson még sok házból hiányzott a villanyáram. Mi szerencsések voltunk, mert a gyár területén laktunk, és a gyárnak saját generátora volt. Emlékszem, ahogy hozták, vagy hat pár ökör húzta, aztán beszerelték, én kicsike voltam akkor. Tehát amikor működött a gyár, volt villanyáramunk a házban. Amikor szünetelt a munka – ünnepekkor például –, akkor nem volt villany.

Ábrahám nagybácsi [az *anya* *fivére*] közvetlenül mellettünk lakott, Eszti néni pedig Tóbiással, a férjével a másik oldalon lakott. De ugyanabban a tömbben laktak románok is, magyarok is. Itt lakott a hozzánk legközelebb álló család is, akikkel nagyon jó viszonyban maradtunk mindaddig, amíg a gyár területén éltünk, a Csergő család, még most is levelezem a legjobb barátnőmmel, aki ma is Gyergyószentmiklóson él. Ott is volt vagy hat gyerek, fiúk és lányok, nagyobbak, mint én, ez az Évi, a barátnőm volt a legkisebb. Aztán volt a Blénes család. Egy másik ilyen többcsaládos házban, barakkban lakott egy Bătrân nevű család, a családfőt Bătrân bácsinak szólítottuk, ott is volt egy csomó gyerek. Aztán a Gluzer család meg a Berkovits család. Nem minden rokonunk lakott a Darvas-telepen. A Rubin-telepen is sok rokonunk élt, például a marosvásárhelyi unokatestvérem, Kárpelesz, vagyis a nagynéném [az *apai nagynéni*, *Láju néni*] és a nagymama [a *Fischer nagymama*, azaz az *anyai nagymama*]. Később költözött nagymama abba a kicsi szobácskába, amiről már beszéltem. Amikor kicsi voltam, a Rubin-telepen lakott azzal a két lányával, akik még hajadonok voltak: a Pepi nénivel és a Rózsi nénivel, Lehet, hogy akkoriban még dolgozott.

Én nagyon alacsony környezetből származom. Apám szakképzetlen erdőmunkás volt, különböző fakitermeléseknél és fafeldolgozó gyárakban dolgozott. Nem volt becsvágyó, anyám egyfolytában ki akart törni a szegénységből, és emiatt nagy veszekedéseik voltak. Anyám mondta: „Tanulj te is, hogy szortáló [*faszortírozó*] lehess.” Apámnak elég volt az, ami volt. Ő csendes volt, nyugodt, sohasem vert meg. Anyám, amilyen ambíciózus volt, a semmi kis pénzünkből is félre tudott tenni. Arról álmodozott egyfolytában, hogy többé ne lakjunk a gyár területén, mert ott rendetlenség volt. Sikerült is vásárolnia: egy utcában, ahol nemigen laktak zsidók, talált egy eladó házacskát. Szobakonyha és az udvaron nyári konyha, amiben volt kenyérsütő kemence is – a kenyeret akkoriban otthon sütötték. Nagyon tetszett nekem. A ház mögött folyt egy patakocska. Talán részletre vette, mi sose költöztünk be, de bérbe adta, onnan is jött egy kevéske pénz, és nagyon büszkék voltunk, hogy van házuk, és bármikor elköltözhetnének.

Apám nagyon vallásos volt. Tulajdonképpen emiatt is halt meg: a [*Tabák*] nagymama 1935-ben halt meg, és apa minden este elment abban a nagy hidegben, nem tudom, hány kilométert, a sílbe, a zsinagógába, hogy kádist mondjon az édesanyjáért. Meghűlt, kétoldali tüdőgyulladást kapott, akkoriban pedig még nem voltak antibiotikumok. Kellett naponta jönnie valakinek, hogy injekciózza – ez sokba került. Anyám akkor zálogba adta a házat, kölcsönt vett fel, és fizette az orvost. Nem kapott sokat, de az [*az orvos*] a biztosítótól, azt hiszem, hogy antiszemita volt. Csíki doktor nem akart minden nap jönni, és anyám szégyellte, hogy annyira szűken lakunk. Ekkor Kárpelesz nagynéném, a legnagyobb testvér, nagyon jólelkű volt (neki nagy konyhája volt, nagy szobája, a Rubin-telepen, ami a főutcán volt), azt mondta, hogy mindnyájan – négy kisfia volt, kisebbek –, tehát mind a konyhában fognak lakni, és apa legyen a szobában, és jöjjön oda a doktor.

Én is megbetegedtem, ősz volt, mandulagyulladásom lett, és jött az orvos. Eszti néni Tóbiás bácsival, tehát az én „dupla nagynéném”, akkor ők már a Rubin-telepen laktak. Nekik egy szobájuk volt, és minthogy nem volt gyermekük, magukhoz vettek – ott feküdtem, betegen, apa meg a másik nagynéninél. Anyám este odajött, és velem aludt az ágyban. Egyszer csak látom, hogy jön Mariska – egy másik unokatestvérem, akivel ugyanazon a telepen laktunk, nagyobb volt, mint én, apa egyik fivérének volt a lánya –, és elfüggönyözte az ablakot. Kicsi ablak volt, valami törlőkendőt tett oda vagy mit, hogy ne nézzek ki. De nagy zaj volt, és én hallottam, hogy ütnek valamit. Aztán láttam Idl bácsit, apa fivérét, aki nem lakott ott, és akiről nagyon keveset tudok, hogy nagyon nyugtalanul jár fel-alá, és még egy fivért. „Mi van, Mariska?” „Ősz van, és kalapálnak...” „Mit

kalapálnak? Miért kalapálnak?” „Krumplisládákat készítenek, most az ideje, hogy fölszedjék a krumplit a földről.” Én meg tovább kérdeztem: „De miért?” Nagyon különösnek találtam, hogy sokan ideutaztak, akik nem laknak Gyergyószentmiklóson. Azután este hazajött anyám és Eszti néni és Tóbiás bácsi. Anyám szomorú volt, és elkezdett sírni, hogy csak én maradtam neki, de én akkor sem értettem, hogy mit történt, öt és fél éves voltam.

Másnap megvolt a temetés, a zsidóknál nagyon hamar temetnek. Apám Gyergyószentmiklóson halt meg, 1936-ban, harminc éves volt. Édesanyám huszonhét évesen özvegyült meg. Ő is sívát ült [lásd: gyász, süve], és a rokonok is. Letesznek egy kispárnát vagy egy szőnyeget, leülnek a földre, és jönnek a rokonok és az ismerősök, és hoznak ételt. Nyolc napon át, kivéve a szombatot, az nincs beleszámítva. És mesélnek, vigasztalnak, nagyon szép ez a szokás, de néha nehéz elviselni, hogy egyesek túl sokat beszélnek. Ez volt. Ezt tette anyám is, de nem emlékszem, hogy nekem is le kellett ülnöm. A házban voltam, de lehet, hogy még beteg voltam, már nem emlékszem. Nem tudom, milyen a szokás, hány éves kortól kell leülni. Akkor kezdődtek a bajok, hogy többé nem volt jövedelmünk.

Van egy fényképem édesanyámmal, amikor még élt apám, és azutánról, amin egy kendő vagy valamiféle turbán van a fején. Anyám, miután özvegy lett, hagyott egy kis haját, de kendő mindig volt rajta.

Apám halála után, 1936 után, édesanyám a ládagyárban dolgozott, Gyergyószentmiklóson meg a Darvas-féle gyárban, ugyanott, a fűrészüzemben. Tehát miután apám meghalt, anyám elkezdett munkát keresni, és jelentkezett a gyárnál ugyancsak szakképzetlen munkásként, nagyon nehéz munkára, fűrészport hordani. A gyár nagyon jól ment, fűrészáru készült külföldre. Tehát amint ment előre a farönk a futószalagon, vagy tolva, átment a gáter alatt, és deszkákra vágták. Mindegyik gáter alá tettek egy ládát, kábé másfél méter hosszú és egy méter széles, mindkét oldalán fogóval, és azt úgy kellett tartani. Egyáltalán nem volt könnyű, de ez csak az asszonyok munkája volt. S amikor megtelt a láda, két asszony kivette, és másik ládát tett a helyére, de időközben mind a négy gáter alatt hullott a fűrészpor, és vitték [*a megtelt ládát*] a gyűjtőhelyre. Egy nagy fűrészporhegy volt, de nem volt szabad melléje tenni, fel kellett rá mászni, és ott, a tetején kiüríteni. Amint fordult vissza, ment a másik gáterhez, cserélte. Nagyon nehéz munka volt, nyolc órát dolgozott, három váltásban. Vagy reggel dolgozott, vagy éjjel, vagy délután. Tehát ott, ha a gyár nem dolgozott, anyám nem dolgozott. Egy másik asszonnyal, egy kereszténnyel ezt a munkát végezte néhány éven át.

Amikor délelőttös volt, délutánonként ment takarítani, mosni családokhoz, vagy egész vasárnapra alkalmazták, hogy egy család számára tésztát készítsen. Kiváló szakembere volt ennek, akkoriban nemigen árultak száraztésztát az élelmiszerüzletekben, és ősszel tették el. Anyám vékony tésztát készített, nagyon vékonyat, és kis kockákat és tarhonyát is. És egyszer nagy cirkusz lett, mert anyám mondta: „Gyere, ülj te is velem egy kicsit. Egész nap ezt csinálom, megtanulod te is.” Elmentem vele én is ehhez a családhoz, ahol anyám minden évben egy-két napig dolgozott. Zsidók voltak, volt egy lányuk, aki sokkal nagyobb volt, mint én, és két fiú. Én játszottam ott a lány valami babáival, és nagy cirkuszt rendezett a nő az anyámnak: „Hogy merészelt az Éva játékaival játszani?” És anyám azt mondta: „Asszonyom, nem rontotta el, nem történt semmi. Unatkozott, játszott. Nem is nagyon vettem észre, mert meg is tiltottam volna neki. De hát maga megeszi az én munkám eredményét, tehát tudja, hogy tiszta vagyok, és a lányom is az. Én többet nem is jövök

magához.” És anyám többé sose ment ahhoz a családhoz. Ez nem sokkal az apám halála után volt, hogy anyám nem bírta már a munkát a gyárban, visszere volt. Más munkahelyet keresett, és akkor elköltöztünk a Darvas-telepről.

1937-ben kezdtem iskolába járni. Nagyon szép iskolát építettek akkor, nagyon imponált nekem, emeletes volt, tornateremmel, arrafelé nem volt még egy ilyen szép iskola. Két nagy iskola volt Gyergyószentmiklóson, ez volt az új, 1937-ben adták át. Román osztály volt, akkor váltunk el először, többé nem voltunk egész nap együtt Csergő Évivel, minthogy ők egy magyar nyelvű katolikus iskolába mentek, ahova engem nem vettek föl. Minden zsidó az állami román iskolába ment. De én egy szót sem tudtam akkoriban románul. Román gyermek kevés volt, a székelyek közül sem jutott be mindenki a katolikus iskolába, úgyhogy köteleztek bennünket, hogy románul beszéljünk, és a tanítónőnk, egy bizonyos Szabó Emma – kisasszony volt, igen jó családból, szép háza volt – románul oktatott. Ott jártam három osztályt, 1940-ig. Voltak szegényebb gyermekek is, módosabbak is. Nagyon szépen bántak velem, minthogy – mondhatom – én tanultam a legjobban az osztályban, és a gazdagabb szülők azt akarták, hogy barátkozzam a gyermekeikkel, mert jó hatással voltam rájuk.

Ott ismerkedtem meg a legjobb barátnőmmel, Deutsch Erikának hívták, először náluk voltam szép és jó lakásban, mert meghívtak. Az apja ügyvéd volt, az édesanyja meg zongoratanárnő. Volt egy testvére, Bogika, aki nagyobb volt, de fogyatékos – furcsán járt, és nem tudott jól beszélni, de velünk volt az osztályban. Ezt a családot egészében deportálták, senki sem tért vissza, sem Laci bácsi, sem Magdi néni, a szülők, sem a két lány. Most is jól emlékszem, hogy november harmadikán volt Erika születésnapja, minden évben meggyújtok egy gyertyát azon a napon. Volt még egy család, Halászné, gazdagok voltak, szeszgyáruk volt, Etának hívták a lányukat. Ebből a családból sem tért vissza senki. Amikor visszatértem 1945-ben Gyergyószentmiklóstra, a Halász család házában volt a Deportáltak Otthona – nagy, emeletes házuk volt, a szeszgyár mellett.

Nagyon sovány voltam, de nem a táplálkozás miatt. Rossz voltam, szófogadatlan, csak a fiúkkal játszottam. De rendkívüli játszóhelyeim is voltak! A gyár területét behálózta a keskenyvágányú sínhálózat, amin kis kocsikon szállították a fűrészárut és a rönköket, és amikor éppen nem dolgoztak, ott játszottunk. Néha lefeküdtem a sínek közé. Sovány voltam, tudtam, hogy kell középre húzódnom, a többiek meg átmentek fölöttem a kocsival – lábbal kellett hajtani. Aztán a gyárban a deszkákat összeválogatták, és rakásokba rakták. Megvolt annak a tudománya, hogy eső vagy havazás után a víz lefolyjon róluk. A legfelső réteg másféle, szürke deszkából volt. Nem tudom, miféle deszkák voltak ezek, lehet, hogy kezelték őket valamilyen anyaggal, alattuk nem vizesedett meg a többi deszka. Na, azokra másztunk fel, amikor anyám hívott lefeküdni. Nagyon jól lehetett csúszkálni rajtuk, amikor havasok, jegesek voltak. Fent voltam, és anyám kiáltott: „Gyere lefeküdni!” „Nem! – pálca volt nála – Nem, mert megversz!” „Nem verlek meg.” De bizony megvert. Nagyon szeretett, de én szófogadatlan voltam, és nem akartam este lefeküdni, hanem játszottam. Tehát bőven volt játéka lehetőség, szép gyermekkorom volt. Testvérem nem volt.

A szüleim vallásos ortodoxok voltak. Apám nagyon vallásos volt, de nem mehetett naponta a zsinagógába, mert dolgozott a gyárban, csak péntek este és szombaton ment. Odahaza kóser módon étkeztünk, a háztartásra vonatkozó minden vallásos előírást betartottunk [lásd: étkezési törvények]. Külön edényeink voltak a tejtermékekre, a húsételek számára, valamint húsvétra [lásd: Pészah]. Húst csak a kóser mészárszékekben vásároltunk. Ámbár egyetlen szobánk volt, amiben

laktunk, külön mosogatóedényeink voltak a tejes és a húsos edényeknek. Tudtam az imádságokat, amiket a kenyérevés meg a vízivás előtt kellett mondani [lásd: áldások], ezeket mind héberül tanultam meg – nem értettem, mit is mondok, de mondtam, ma sem tudom a jelentését. Ma is sok mindenre emlékszem, pedig tíz éves voltam, amikor elmentem édesanyám mellől.

Az ünnepeket nagyon komolyan betartottuk, nagymama ellenőrizte minden gyermekénél, hogy minden rendben legyen. Ha valahol hibát fedezett föl, azonnal közbelépett, ha egy kést véletlenül nem rendeltetésszerűen használtak [azaz például a húsos késsel tejet tartalmazó ételt vágtak], azonnal a földre szúrta, és huszonnégy órára ott hagyta... Ez volt a szokás, így tett, én ezt láttam. Tehát kiment belőle a tréfli, ismét használni lehetett. A poharakat is, ha valami történt velük, huszonnégy órán át üresen hagyták. Nehéz volt betartani ennyi feltételt, mert nagy volt a szegénység, apa szakképzetlen munkás volt, anya bejárónő volt, mosott, takarított, főzött különböző családoknál, míg élt apa. Tehát addig erősen tartottuk a vallásos előírásokat. Miután meghalt apám, nagyon igyekezett anyám mindent tiszteletben tartani, de aztán jött a háború, és nagyon nehéz volt, és akkor előfordult, hogy egy olyan edényben készített számomra valamilyen ételt, ami nem volt éppen kóser. Szegényke mondogatta is, „Jaj! Nehogy jöjjön nagymama, és meglássa, én magamra veszem a vétket, csak te ne éhezz”. Nehéz idők voltak akkor...

Megtartottuk a szombatot, nem dolgozott senki [lásd: szombati munkavégzés tilalma], péntek este édesanyám meggyújtotta a sabbáti gyertyákat – kötelező módon. Húsvétkor nagytakarítás volt, abszolút mindent meg kellett mosni, mindent el kellett mozdítani, azt mondták, hogy „meg kell tisztítani a hamectől” [lásd: homecolás] – így mondták, sehol sem maradhatott egy kenyérmorzsa sem. Ismétlem, egy szobánk és egy kamránk volt, és nagyon nehéz volt, a húsvéti edényeket év közben a padláson tartottuk, becsomagolva, míg aztán anyám lehozta, amikor a lakás ki volt takarítva. Volt egy nagyon érdekes szokás, nagyon tetszett, sajnáltam, hogy nem végezhetem én: a férfi, a családfő kezébe vett egy gyertyát, meggyújtotta, és benézett minden sarokba, az ágy alá is, mindenhol megnézte, hogy nem maradt-e egy icipici piszok, különösen kenyérmorzsa. A kenyér nagy tiszteletben állt – általában tilos volt a morzsára rálépni. Nem tudom, hogy ez nagyanyámról maradt hagyomány volt, aki parasztcsaládból származott, vagy pedig vallási előírás volt-e, én kicsi voltam, de tudom, hogy eldobni sem volt szabad a kenyeret. Ha például egy darab kenyeret elvittem az iskolába, és nem ettem meg, nagy bűn volt, nem engedték sose eldobni. Gyergyószentmiklóson volt maceszgyár, anya a gyárban dolgozott, és vett maceszt – nem úgy volt, mint most, hogy hozzák –, kézzel készült, kerek volt, vastagabb.

Húsvétra, ez is érdekes volt, libát hizlaltak. Megvették, majd megtömték, minthogy az olaj drága volt, nem is nagyon volt, és általában a receptek, a főzés a zsidóknál libazsírral volt. Emlékszem, anyám hozta az ólból a libát, kis szőnyegetek tett le, leült, és a libát így a térde alá tette. Tehát leült, maga mellé húzta a lábát, és a térde alá fogta a libát, de nem nyomta, kinyitotta a csőrét, a kukoricát azelőtt beáztatta, hogy a liba ne fulladjon meg, és beletömté. Ámulva néztük. Azután levágták, hatalmas mája volt, nagyon finom, de szinte mindig eladtuk – szegények voltunk, ott volt a gyártulajdonos, ott voltak a gyár hivatalnokai, és előre megmondták: „Éva néni, ha nem kell a libamáj, mi megvesszük.” De volt úgy is, hogy két lúdja volt édesanyámnak, akkor az egyik máj nekünk maradt. Ez volt a legfinomabb étel. Emlékszem például, hogy szinte minden szombaton töltött lúdynak készült. Miután elkerültem édesanyám mellől, többé nem ettem. Levágták a liba nyakbőrét, a máj egy részéből, kenyérből és nem tudom, még miből egy töltelék készült, azzal megtöltötték, majd megfőzték [megabálták] és megpirították libazsírban [A halsliba vagy töltött

libanyakba általában inkább a liba húsból készítették a tölteléket, esetleg kenyér helyett krumplit raktak bele, valamint hagymát és fűszereket. – A szerk.]. Aztán készült libaszalonna [inasz]. Azt hiszem, hogy nem olvastották meg az egész zsiradékot, és minthogy Gyergyóban igen hideg volt, kiakasztották a levegőre, és ott kifagyott.

Amikor a mi Pészahunk volt, vittünk pászkát a szomszédoknak, amikor az ő ünnepük volt, az tiszta cirkusz volt nagymama miatt, de behívtak, és bevittek a kamrába, és adtak beiglit, mondván, hogy „Most van, most gyertek, gyerekek, egyetek...”. De megjelent nagymama, meglátta a mákszemeket a fogaink közt, és odament, és megszidta az asszonyokat, hogy „Nem szégyellitek magatokat, ti biztos disznózsírral sütöttétek, és a zsír mellé tejet is tesztek, és ezt nem szabad”. De mi nagyon boldogok voltunk, és megettük, nem értettük. Édesanyám azt mondta, hogy „Magamra veszem! Magamra veszem! Hagyd enni a gyereket, nem látod, hogy nem eszik?”. Nagyon rossz volt, amikor egybeesett a két húsvét, mert akkor nem volt szabad Csergő néninél vagy Blénesi néninél enni. Húsvétra mindig kaptam valami újat – egy ruhadarabot –, jött már a tavasz, és mi, ha már egy kicsit is enyhült a nagy hideg, mi már vetkőztünk le. Két kisasszonytól származtak (Aliztól és Edittől, nagyobbak voltak, mint én), egy olyan család lányai, akiknek mi eladtuk a libamáját – a szülők az irodáknál laktak, a kőházban, a családfő valami főnök volt az irodán, de nem volt tulajdonos, és mindig, ha valami ruhadarab nem volt jó nekik, ideadták.

A Purim, na az nagyon érdekes volt. Nagyon szép ünnep volt, nagy vidámság, akkoriban kicsi voltam, nemigen tudtam, mi az értelme és a jelentése, de tudom, hogy a szegény családokban is sokféle süteményt készítettek, és szépen elrendezve egy tányéron küldtek a rokonoknak és barátoknak. Süteményeket, egy fehér szalvétával letakarva, a gyermekek is vittek [*sláchmónesz*]. Mi örvendtünk, mert valami aprópénzt is adtak, nem lejt vagy pláne ezrest, hanem huszonöt banit, valamit, akinek vittük. Annyi sütemény összegyűlt, hogy előfordult, hogy ugyanaz a süti visszajutott hozzánk. Szép dolog volt. Emlékszem valami különleges, Purimra való süteményekre... A hámántáskán kívül készült még kétféle süti, fluoren, ami valami baklavaféleség volt sok mézzel, és egy másik, kindli, dióval, nem kellett megdarálni [*A hámántáska vagy humentás kelt tésztából készült sült tészta. Négyzögletesre vágott, majd félbe hajtott táskácskák, szilvalekvárral vagy cukros mákkal töltve. A hagyományos purimi kindli lényegében ugyanolyan tésztából készül, mint a beigli, csak zsiradéknak libazsírt használnak, nem vajat. Fűszeres dió- vagy máktöltelékkel töltik meg, és főlcsavarják. A diót persze legalábbis késsel összevágják. – A szerk.]. Édesanyám nagyon jó háziasszony volt, sok család számára sütött kalácsot.*

1940-ben, ősszel, a bécsi döntés után bejöttek a magyarok [lásd: második bécsi döntés]. Mi is kimentünk, mindenki, fogadni a hadsereget, a katonák bejöttek, és – sose felejttem el – kicsi voltam, vagy tíz éves, elől állhattam, és néhányan elkezdtek kiabálni, hogy „Horthy, Csáky, Teleki, minden zsidó menjen ki!”. Horthy volt az államfő, Csáky [lásd: Csáky István gr.] és Teleki [lásd: Teleki Pál gr.] miniszterek voltak. Most is sírás fojtogat, nagymama és édesanyám elhúztak onnan, nehogy valami bajom történjen. Tehát már az első este zsidóellenes tüntetés volt, pedig ismerősök között laktunk, kisváros volt. De akkor semmi bántódásunk nem esett.

Az első fájdalmas dolog nekünk, gyerekeknek, akik ebbe az iskolába jártunk, hogy a szép épületet elfoglalta a [magyar] hadsereg, és át kellett vágnunk a földeken, és vagy három kilométert gyalogolni a belvárosi iskolába, negyedik elemibe. Az oktatás nem románul folytatódott, átmentünk magyar oktatásba. De nem tudtam a nyelvtant, tökéletesen beszéltem, nagyon jól, mondtam már,

hogy anyanyelvem a jiddis volt, és párhuzamosan használtam a magyar nyelvet, amit nagyon jól tudtam, mert úgy beszéltek a környezetünkben. De nem tanultam magyarul addig, és a negyedik osztály, különösen az elején nagyon nehéz volt. De hát megszoktuk. Ott ismét együtt voltunk Csergő Évivel, ő is elhagyta a katolikus iskolát – nem tudom, működött-e még egyáltalán. 1941-ig, amikor befejeztem a negyediket, továbbra is jól tanultam.

1941-ben csak egy leánygimnázium volt Gyergyószentmiklóson, szintén a katolikus apácáknál, nem vettek fel egyetlen zsidó gyermeket sem [A második bécsi döntéssel visszakerült Észak-Erdélyben nagyon megnehezítették a zsidók számára az iskolázást. „Az állami gimnáziumokból és felsőfokú tanintézetekből elbocsátották a zsidó tanulókat, szinte teljesen kizárva őket az állami oktatási rendszerből. A numerus clausus oly mértékig hajtották túl, hogy a legtöbb visszacsatolt vármegyében gyakorlatilag a numerus nullus érvényesült. (A csíkszeredai gimnáziumba egyetlen zsidó tanulót sem vettek föl, a gyergyószentmiklósi is csak négyet. Egyikük kivételezett volt, a másik három pedig kikeresztelkedett.) Az erdélyi zsidóság vezetői ezt a problémát úgy hidalták át, hogy Kolozsvárott és Nagyváradon zsidó felekezeti gimnáziumot létesítettek” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, 145. oldal, 161. oldal). Lásd még: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. A módosabb zsidó gyerekek mellé alkalmaztak egy kisasszonyt, hogy az tanítsa őket, felkészítse őket, különösen a lányokat, már nem emlékszem, mi lett a fiúkkal, hogy volt velük, de azt hiszem, hogy hasonló módon. És a leggazdagabbak, akik elvihették a gyermekeiket rokonokhoz vagy albérletbe, elküldték őket a Kolozsváron létrehozott zsidó gimnáziumba [a Zsidlicbe – lásd: Kolozsvári Tarbut Zsidó Líceum.]. Akik közepes szinten voltak, magánvizsgára készültek a kolozsvári vagy nagyvárad zsidó gimnáziumba – kinek hol felelt meg jobban [A nagyvárad (kongresszusi) hitközség 1920-ban létesített egy fiú reálgimnáziumot (líceumot), 1940-től magántanulóként járhattak ide lányok is, minthogy a város többi középiskolájába nem vették föl őket – ők délután látogathatták az iskolát, és külön vizsgáztak. – A szerk.]. Herskó Blankával (házassága után Erős Blanka) napi négy vagy hat órát készültünk. És minthogy én jó diák voltam, Blanka azt mondta, hogy engem is bevesz, nem kell fizetnem, de édesanyám nem vállalhatta a költségeket egy felutazásra Kolozsvárra, meg hogy lakjam valakinél, nem volt senki rokonunk vagy ismerősünk. És volt egy hölgy, Horváthné, Lili néni, aki gyártulajdonosné volt, a gyergyó[szentmiklós]i ládagyár tulajdonosának a felesége – nagy gyár volt, úgy száz munkással. Édesanyám járt hozzájuk főzni és takarítani, és szerettek engem. Mindig, amikor megkaptam a bizonyítványt, mondták, hogy menjek el hozzájuk is, és mutassam meg. Ilyenkor adtak valami ajándékot. Volt egy lányuk, vagy nyolc évvel volt idősebb nálam, aki akkoriban jutott be valamilyen egyetemre Budapesten. Én sírva mentem el hozzájuk, hogy nem tanulhatok tovább, csak az általános iskolában [Vagyis akkor: az elemi iskolában, az ún. népiskolában. – A szerk.]. Horváth néninek volt egy nővére Budapesten, egy ügyvéd felesége, és írt neki rólam. Az a néni eljött néha látogatóba ezekhez, és benne volt a Budapesti Zsidó Hitközség Nőszövetségének a vezetőségében. Ennek volt egy árvaháza. Nagyon nehéz volt oda bejutni, mert főleg az azelőtti Magyarországról vettek föl gyermekeket, nem voltak fölkészülve arra, hogy Erdélyből is fogadjanak – és az a hölgy tudta, hogy édesanyám nagyon jó bejárónő, gazdasszony, és azt mondta, hogy próbálja elintézni, hogy bejussak abba az árvaházba, és járassak gimnáziumba. De azt akarta, hogy édesanyám odamenjen hozzá dolgozni. És addig is, amíg megoldódik, próbaidőre édesanyámnak oda kellene mennie, hogy lássa, elbír-e egy akkora nagy házzal. Édesanyám odautazott, két hónapig ott volt, de nem bírta, hazajött. Én azt gondoltam, hogy nem intézik el nekem, de mégis, írt a néni nekem egy levelet, egy levelezőlapot, ironikus, de kicsi

voltam és nem értettem, később értettem csak meg: „Bár édesanyád nem szedte össze magát, hogy egyfolytában veled lehessen, ha te bejutsz az árvaházba, értesítek, hogy jelentkezsz, mert elfogadtak az árvaházba. De a numerus clausus már betelt, tehát nem mehetsz gimnáziumba, csak az általános [elemi] iskolába.” [1941-ben – a történet ekkor játszódott – Székely Sára az elemi iskola négy osztályának elvégzése után mehetett volna a nyolcosztályos gimnázium első osztályába. Mivel azonban ide – mint látható – nem jutott be, a tankötelezettség miatt vagy az elemi iskola (népiskola) ötödik osztályában vagy a polgári iskola első osztályában kellett folytatnia iskolai pályafutását. Egyébként a numerus clausust hivatalosan 1928-ban visszavonták, de sok középiskolába, bár hivatalosan ott soha nem vezettek be numerus clausust, nem vettek fel csak bizonyos számú zsidót. A középiskolai numerus clausus 1939-es bevezetését Karády Viktor is említi egy tanulmányában, de nem hivatkozik sem törvényre, sem rendeletre: a numerus clausus az újonnan beiratkozókat sújtotta, a felsőbb osztályokba járó zsidó tanulók megmaradhattak iskolájukban. – A szerk.] Elkezdttem sírni, és mama azt mondta, hogy akkor nem enged, mert elemi iskola Gyergyószentmiklóson is van, és neki senki más nincs, csak egy kislánya, és nem enged. Sírva mentem az utcán, és találkoztam annak az iskolának az igazgatójával, ahova addig jártam – ez egy „vitéz” volt [lásd: vitézi rend], nagy magyar, egy magyar nemes, nem tudom, honnan származott, az első világháborúban kitüntették, híres ember volt. Végül is ő írt rólam oda, az árvaházba, hogy árva vagyok és szegény, és nagyon jól tanulok, és kéri őket, ha lehetséges, fogadjanak. Aztán értesítették Horváth nénit, hogy menjek, mert elfogadtak a gimnáziumba, ahova az árvaházi gyermekek járnak. Az árvaházban ugyanis nem volt iskola, az árvaházi gyerekek a legközelebbi iskolába jártak.

Kevesen voltunk, tehát az egyidősöknek pici kis csoportja járt középiskolába, a többiek mind az általános iskolába jártak [A nyolcosztályos általános iskolát mint olyat – az 1940. évi XX. törvénnyel (Az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról) elrendelt nyolcosztályos népiskola utódját – csak 1945-ben hozták létre rendeleti úton. – A szerk.]. Az általános iskolába akkor vagy tizenhét árvaházi gyermek járt, a középiskolában pedig öten voltunk osztálytársnők – tehát csak azok, akik nagyon jól tanultak. Nagyon bonyolult volt, mert édesanyámnak kellett szereznie pénzt, valamennyit Horváth néni is adott. Volt egy varrónő nagynéném, édesanyám nővére, Geller Frida, nagyon szép hálóinget varrt és egy pongyolácskát, amilyen addig sose volt nekem. És magamhoz vettem a Herman bácsitól kapott órát, és nagyon szép copfjaim voltak – mindig befonva, piros vagy fehér szalaggal.

Elmentünk édesanyámmal Budapestre. Másnap, nagy nehezen, mindenki magyarázta az utat, eljutottunk az árvaházhoz [A leány árvaházat Meisel Farkas Alajos, a Dohány utcai zsinagóga első rabbija alapította 1867-ben (ekkor a Damjanich utca 26. szám alatt volt, majd a Jókai út 5. /ma: Uzsoki utca 29., az Uzsoki utcai kórház épülete/ szám alatt, végül pedig, 1926-tól a Hungária körút 149-ben). Fenntartásáról – a Fiú és Leány Árvaház ingatlanainak bérbeadásából befolyt jövedelem révén – a Pesti Izraelita Nőegylet gondoskodott. Az épület első és második emeletét foglalta el az árvaház (120 férőhely), a harmadik emeleten a Báró Hirsch Leánymenhely volt egyedülálló zsidó leányok számára (40 férőhely). A Hungária körúti épület belövésektől súlyosan megrongálódott. (1951 óta az épületet a Budapesti Rendőr-főkapitányság használatában van.) (Forrás: A zsidó Budapest. – A szerk.]. Ott jelentkezünk az igazgatónőnél, aki elmagyarázta édesanyámnak, hogy elsősorban el kell mennem a fodrászhoz, hogy levágják a copfomat, vigye haza az órát, nem lehet nálunk pénz, nem kell semmi, hálóing sem, mert van ott, a gyönyörű háziköpeny sem, amit Frida

néni varrt. Édesanyám sírt, én is sírtam, kétségbeesve a szép copfjaim miatt. Édesanyám elvitt, hogy levágják rövide a hajam, hogy olyan legyen, mint a többi lánynak. Az épület nagyon imponált, nagyon szép volt, négy emeletes [*négy szintes*], lent az ebédlőterem és az öltöző, az első emeleten a tanulószobák, majd feljebb a hálószobák – nagyon érdekes volt, hogy kettőnként voltak, egymással derékszögben, és a sarokban egy szoba a nevelőnőknek. Nagy hálók voltak, tizenhat-tizenennyolc ágygal, két sorban, nagyon tiszták, fehérek, vasból, de nagyon szépek. És minden hálóban fehér ágynemű, eltérő csíkozással – az egyikben vékony rózsaszín csíkkal, nálunk két vékony kék csík, egy másikban lila. Az alagsorban mosoda volt, mindig lehetett tudni, melyik háló ágyneműjét mossák. Elég kemény volt a párna. Az ágyak hátul voltak – volt hely a falig vagy az ablakokig úgy egy méter, és elöl, az ágyak között volt egy-egy kék éjjeliszekrény, abban tartottuk a papucsainkat és esetleg egy könyvet, de könyveket nemigen volt szabad fölvenni, mert lent tanultunk a tanulószobákban.

Igen nagy rend volt. Reggel a nevelőnő csegetett, mi kipattantunk az ágyból. Először is szétbontottuk az ágyneműt. Leszedtük a lepedőt is, hogy szellőzzön, kinyitottuk az ablakokat, és rohantunk a mosdóba. Ott voltak olyan kis mosdók, hideg-meleg vízzel, nagyon jó volt, mindenünk megvolt, volt egy hosszú asztal, ott mostunk fogat. Addig kiszellőzött a háló, majd bementünk, megvetettük szépen az ágyat, mint a katonaságnál. Miután megmosakodtunk és elrendeztük az ágyakat, a vízcsapokat is szépen le kellett törölni, mert mosakodáskor lespricceltük őket, ellenőrizni kellett, hogy mindenütt rend legyen, mindenkinek megvoltak a feladatai, minden gyereknek voltak kötelességei, mindennek volt egy felelőse, és amikor mind elmentünk, még egyszer utoljára ellenőrizni kellett a dolgokat. Ismét kezet mostunk, és kettős sorban lementünk az étkezőterembe, a mi hálónk a harmadik emeleten [*szinten*] volt. Nagy asztalok voltak, és amíg el nem romlott a helyzet a háború miatt, tejeskávét kaptunk egy darab vajás vagy lekváros kenyérrel.

Reggel házi ruháscsákba és kötényekbe öltöztünk, utána lementünk az öltözőbe, ami ugyanott volt a földszinten, mindenkinek volt egy száma, én voltam a negyvenötös, és fogasok voltak, mindenki számával. Az öltözőben volt az iskolai öltözők. Levetkeztél, fölvetted az egyenruhát, ami sötétkék szoknyából állt, kis blúzzal, ami sötétkék volt, ha nem volt ünnep – inkább télen, nyáron kockás volt, és kötény járt hozzá, minden gimnáziumban másféle kötény volt. A mienk kék volt, nagyon szép, hátul kellett megkötni. A gimnáziumi első osztályban nem volt rajta hímzés, de azután, attól függött, hogy milyen hímzés volt rajta, hogy milyen jegyet kaptunk kézimunkából: tehát akik egyest kaptak (ez volt a legjobb jegy), azoknak egy nehezebb mintát kellett hímezniük. Egy egész évharmadon át hímeztük azt a szalagot, ami itt, a mellen volt feltűzve. A kettést kapott lányoknak könnyebb mintát kellett hímezniük, a hármas lányoknak még könnyebbet, tudni lehetett, kinek-kinek milyen jegye volt kézimunkából. De a kötény is nagyon szép volt, rakott volt. Lent volt a mosó- és vasalószoba, de nem mi mostunk és vasaltunk. Nagyon ritkán engedtek oda be bennünket, ott voltak azok a nagy gépek, játszani sem volt ott szabad.

Volt fogászati rendelő is, ahova némi rendszerességgel jött fogorvos, ellenőrizte, illetve kezelte a fogainkat. Nagyon lenyűgözött az egész, összehasonlítva azokkal a körülményekkel, amikben én azelőtt éltem. Mindegyik a nagyobb lányok közül – a „védelmezők”, amilyen én is voltam – egy kisebbre vigyázott, akit „védelmezettnek” neveztek. Ha leszakadt egy gomb, fel kellett varnom, ha nem volt jól megfésülve a haja, megfésültük, tehát olyan volt, mintha a mi gyermekünk lett volna, vigyáznunk kellett rá. Olyan erős, testvéri kapcsolat alakult ki a védelmező és a védelmezett között... Az árvaházban az volt a szokás, hogy amikor elindultunk az iskolába, a nevelőnő – volt

vagy négy-öt csoport, a mi csoportunknál Marika néni volt – ellenőrzött bennünket: hogy minden gomb a helyén legyen, hogy legyen zsebkendőnk, hogy tiszta legyen a körmünk, a kezünk, hogy legyen nálunk tízórai, és ha tornaórás nap volt, velünk van-e a tornazsák. A leckéket előbb piszkozatban kellett megírni, ő ellenőrizte, megmondta, mit kell kijavítanunk, azután átírhattuk, és ha valamit meg kellett tanulni, azt fölmondtuk neki. Azután volt szabad játszanunk vagy varrni valamit, vagy kézimunkázni, mert a tanulószobában is voltak játékok. De a hálóban is volt egy nagy asztal, tele játékokkal.

Az iskola a Hungária körúton volt, a 140. szám alatt, már nincs meg, lebombázták. Volt egy rendkívüli osztályfőnöknőnk. Körösi Margitnak hívták, kisasszony volt, mi Édeskének neveztük, ő tanította a magyart és a németet, egy nagyon kedves ifjú hölgy volt, és nem volt antiszemita. Három párhuzamos osztály volt, az A osztályba csak katolikusok jártak, a B-be reformátusok és mások, a nem katolikus keresztények. A C osztályban ismét katolikusok voltak, mert ők voltak a legtöbben ebben az iskolában, és zsidók. Tehát voltunk mi, öten az árvaházból, és még voltak a városból vagy hármán-négyen zsidó kislányok, módos családokból. Mi inkább visszahúzódók voltunk. De a végén összebarátkoztunk, és az osztály nagyon szépen fogadott, nem voltak gondjaink amiatt, hogy zsidók vagyunk. Ez az elosztás azért volt így, mert jöttek a papok, akik a hittanórát tartották, a katolikusokhoz egy katolikus pap, tőlünk a katolikus lányok mentek hittanórára a másik osztályba, hozzánk meg jött egy rabbi. Fiatal, nagyon rokonszenves rabbi volt, valószínűleg nem volt ortodox, nem volt olyan vakbuzgó. Tanultunk olvasni és fordítani az imádságoskönyvekből – én már tudtam egy kicsit Gyergyóból. Voltak olyan imakönyvek is, ahol a fordítás is ott volt, és tanultunk a zsidó szokásokról. Ezeket tudtuk az árvaházban is, az árvaházban kóser konyha volt, külön mosogatták el a tejes edényeket és a húsnak valókat – a konyhában naposak voltunk, tudtuk ezeket a dolgokat. Tehát jött az a fiatal és szép rabbi, voltak kislányok – utána a második, a harmadik osztályban ugyancsak ő jött –, akik szerelmesek lettek bele, nagyon kedves volt.

Az árvaházban volt egy zsinagóga is, orgonával, ahova bejártak a kerületben lakó zsidók is. Jött egy-egy úriasszony, voltak zsidó bárónők, akik, ha a fiaiknak vagy az unokáiknak a bár micvéja volt, nálunk, a zsinagógában adtak kidust. Olyankor hoztak süteményt és bonbont. Kórus nem volt, de péntekenként mindig előbb be kellett fejeznünk a tanulást, felöltöznünk szépen, és lementünk a templomba. Két-három lánynak az orgonához kellett mennie, mert pedálos volt [*vagyis fújtató*], a lábunkkal biztosítottuk a levegőt. Szerettünk odajárni, még tudtunk tanulni egy kicsit, mert szombaton nagyon nehéz napunk volt, és mentünk az iskolába. Kezdetben engedték, hogy szombaton ne menjünk, de sokkal többet kellett tanulnunk. Voltak órák, amikre sokat kellett tanulni, mint a természetrajz, földrajz, magyar nyelv, történelem, nem tudom, miért, de a péntek és a szombat mindig nehéz volt.

A Hanuka nagyon szép volt, akkor mindig volt ünnepség. Például – sose felejttem el – volt egy kis színdarab a gyertyákkal. Nyolc kislány, nagyjából egyforma magasak, mi voltunk a gyertyák. És kellett mondanunk valami versikét, a fejünkön volt, kartonpapírból kirajzolva a láng, be voltunk göngyölve fehér lepedőbe, a karunk a testünkhöz szorítva, olyanok voltunk, mint a gyertyák. Én nemigen értettem a színészkedéshez, verseket még mondtam, de nem voltam nagyon törekvő. De például Margó, Lövith Egon szobrásznak a felesége [*A Centropa készített interjút Lövith Egonnal is. – A szerk.*] nagyon szépen táncolt, és volt egy húga, egy évvel idősebb, mint én. Egy alkalommal a „Babaház” volt – ez egy színdarab –, nagy dobozok voltak, mindegyikben egy-egy baba. És amikor

a mesélő mesélt, hogy most ilyen meg olyan baba jön, kilépett és táncolt, a magyar baba magyar táncot... Tudom, hogy Margó és a húga kozák lánynak öltözött. Egy szenzációs kozák táncot jártak, nagyon szépet – jött egy tanárnő, aki mindenkinek betanította a táncot. Az ünnepségre eljöttek elsősorban a hitközség elöljárói, a Zsidó Nőszövetségben levő hölgyek, hoztak narancsot és csokoládét – nagyon szép volt a Hanuka. Húsvétkor nemigen voltam az árvaházban, hazautaztam, szünet volt, tehát a húsvéti szokásokra nem az árvaházból emlékszem.

Nagyon szép szokás volt az árvaházban, én már ott találkoztam ezzel – mindig tudták, kinek mikor van a születésnapja. Akkor az illető lányt elhívták valahova. Vagy megegyeztek a nevelőnővel, vagy egy másik hálóban lakó lánnyal, vagy valami egyebet találtak ki, hogy kimenjen, és akkor földísztették az ágát. Mindenki azt tett oda, amit ajándékba szánt: egy bonbont, egy játékot vagy könyvet, utána odaálltak az ágy mögé, jött az ünnepe, ki kellett találnia, hogy melyik ajándékot kitől kapta – nagyon szép szokás volt. Volt, aki ilyenkor csomagot kapott otthonról, és akkor mást is lehetett enni, mint az árvaházi kosztot. Egy másik szokás az volt, hogyha nagyon jó voltál, kaptál egy piros pontot. Ha rossz, akkor feketét. Aztán később, két-három havonta megszámozták a pontokat. Ajándékokat tettek az asztalra – adakozóktól származtak: babát, könyvet, ceruzát, nagyon sok mindent. A fekete pont semlegesített egy pirosat. De ha maradt a pirosakból, kiszámították, kinek van a legtöbb, az választhatott elsőnek, babát, könyvet, bármit. Mindegyikünknek volt egy szekrénykéje – kicsi, de ott tarthattuk a kincseinket. Azok közül adhattunk születésnap ajándékokat is. Be nagy öröm volt!

Jöttek levelek a családtól, rokonoktól, mindig ellenőrizték őket – ezt nem szerettük –, mert nem volt szabad pénzt birtokolni. De ha küldtek levelet, tettek bele két-három pengőt, hogy vegyünk rajta perecet, apróságokat. A pénzt kivették, és mondták a gyerekeknek: „Volt ott három pengő, odatettük a pénzedhez.” Édesanyám nem tudott írni se magyarul, se románul, és mielőtt elmentem volna az árvaházba, azon a nyáron megtanítottam írni – a negyedik elemi után voltam. Voltak a falon feliratos falvédők, kihímezve, mindig valami a háztartással kapcsolatban. Onnan vettük a betűket, és megtanítottam. Diktáltam, de ő néha három szót is egybeírt. Mikor először kaptam tőle levelet, fölbontották, később már fölbontatlanul adták oda. Egyszer, később, meg is kérdeztem az igazgatónőtől, miért nem bontják föl. Azt mondta: „Rajtad kívül senki sem tudja kiolvasni, hogy mit ír ott.”

Kéthetenként elvittek moziba – Homérosz volt a neve, nem volt messze a Vakok Intézetétől –, olyan filmekhez, amiket gyerekek is megnézhettek. Nem tudom, milyen alapon, vagy fizetett az árvaház, vagy beengedtek ingyen. Az árvaháznak volt indulója is, emígy: „Árvaház, árvaház, / engemet a hideg ráz, / hogyha arra gondolok, / amit most majd elmondok. / Reggel hatkor szól a vekker, / Angyalom, ragyogóm, csillagom...” És így tovább, az egész nap programja benne volt, ha jött valaki látogató, egy bárónő, elénekeltük. Volt egy Friedmann bárónő, nagyon szerettük, úgy neveztük, hogy „a mi drágánk”. Nagyon kedves volt. Nagy volt a vidámság az iskolában is, az árvaházban is, nagy szeretettel emlékezem az ott töltött évekre.

A baj akkor kezdődött, amikor Magyarországot elfoglalták a németek [lásd: Magyarország német megszállása], harmadikos voltam, 1944-ben, március elején [19-én]. 1943-ban már a téli szünet is meghosszabbodott, mert nem volt tűzifa. Aztán az utolsó nyári szünet is meghosszabbodott – vakációban hazautaztunk –, 1943 őszén az oktatás november harmadikán kezdődött. Akkor láttam utoljára édesanyámat, november elsején, van egy fényképem, abban az évben készült, nyáron.

Visszatértünk az iskolába, és akkor kezdtük érezni, hogy egyes tanáraink egyenesen fasiszták. Volt egy nagyon gonosz rajztanárnőnk, nem adott olyan jegyeket, amiket érdemeltünk volna, és „bűdös zsidóknak” nevezett minket. A tanév néhány nappal a németek bejövetele után véget ért, és akkor kellett a sárga csillagot is föltűznünk.

De az osztályfőnöknőnk nagyon rendes volt. Bejött az osztályba, félrehívott bennünket, zsidó gyerekeket, és azt mondta: „Ti ne jöjjetek. Nem akarom, hogy a többiek csúfolkodjanak veletek, mert akkor csillaggal kell jönnötök. Gyertek el hozzám délután, ha akar, Marika néni is – ő volt a nevelőnőnk – jöjjön veletek, és az ellenőrzőket hazaviszem magamhoz.” Megmondta a címét, addig sose jártunk nála, nem lakott messze az árvaháztól. És mi elmentünk. Tejes kakaóval várt, valamit enni is adott, pedig elég nehéz viszonyok voltak, ideadta az ellenőrzőket, sikert kívánt a további életünkhöz, de ő is nagyon szomorú volt. A Gyarmat utca 20. alatt lakott, örökre megjegyeztem, mert az 1960-as években, amikor már lehetett Magyarországra utazni, annyit meséltem a lányomnak az árvaházról, hogy együtt elutaztunk Budapestre, és megkerestem. Élt, nagyon szépen fogadott, nem felejttem el. Egy sugárzó ember volt, sugárzott belőle a jóság és a melegség. Ez egy szép emlékem az iskoláról. És még volt egy, hogy az egyik lány, aki jól tanult, akivel állandóan versengtem, katolikus, egyszer, amikor már a németek ott voltak, és nagyon rossz helyzetben voltam, találkozott velem – valamilyen magas rangú hivatalnoknak volt a lánya –, és azt mondta: „Ha akarod, én ellopom otthonról az irataimat, és odaadom neked, hogy élhess valahogy, [*hogy mondhasd, hogy*] nem vagy zsidó.” Soknak sikerült így megmenekülni. Én azt mondtam, hogy vajon mi lesz az árvaházzal, nincs hova mennem, és hogy nagyon szépen köszönöm [*de nem fogadhatom el*]. Utólag kerestem, de sose bukkantam a nyomára.

Minden nagyon szép volt, míg be nem jöttek a németek. Nagyon nehéz korszak kezdődött, de a bombázások már előbb elkezdődtek [lásd: Budapest bombázása]. A leányárvaháznál mind azt a sarkot bombázták, ahol a felvonó volt. Mi a lépcsőn jártunk, azóta, mindmáig, bármilyen épületben járok, ha van lépcső, megszámolom a lépcsőfokokat, amikor felfelé megyek, hogy a lemenetkor tudjam, mivelhogy én mentem elől és mondtam: „Most a harmadik emeletről megyünk” – az alagsorba kellett menni –, tehát azt mondtam: „Most figyelem, gyerekek...” de aludtunk [*álmosak voltunk*], mert éjszaka volt. Tehát bombáztak az árvaház fölött is. Ha az oroszok jöttek, nem féltünk annyira, mert kis bombák voltak, de ha az angolok és amerikaiak jöttek, a bombák láncokkal össze voltak kötve. És mentünk az alagsorba, és akkor mondtam: „Kilenc lépcsőfok, öt lépcsőfok. Megállunk, kilenc lépcsőfok, öt lépcsőfok” – itt is tudom, hány lépcsőfok van, bármerre járok, most is megszámolom a lépcsőket. Ez megmaradt bennem. Hogy bombáztak, hallottuk a becsapódásokat, de főleg amikor átmentünk a fiúárvaházba, akkor már háború volt [*Magyarország német megszállása után a Fiú és Leány Árvaház egyetlen épületbe húzódott össze (Vilma királynő /ma: Városligeti fasor/ 25–27), kb. 130 fiú és 60 lány, és sok elhagyott gyermek. 1944 nyarának végén vissza tudták szerezni a Fiú Árvaház Munkácsy utca 5–7. sz. alatti épületét is. A kapuk fölött a Nemzetközi Vöröskereszt táblája volt kitéve. Szeptember 18-án a Vilma királynő úti épület egy része bombatalálat miatt romba dőlt. December 24-én egy nyilasosztag hatolt az épületbe, több gyermeket lelőttek, másokat elindítottak a Duna-part felé. Viszontagságos órák után a gyerekek egy része (Gidófalvy Lajos őrnagy és a XIII/1. kiegészítő honvéd karhatalmi zászlóalj katonáinak segítségével) megmenekült, egy kisebb részüket azonban a nyilasok másnap a Dunába lőtték (A zsidó Budapest). – A szerk.].*

Késő ősszel kezdődött. Pár nappal később ki kellett ürítenünk a szép, négyemeletes [*helyesebben: háromemeletes, vagyis négy szintes*], tiszta árvaházunkat, és átköltöztettek bennünket a fiú árvaházba, ami szintén a Budapesti Zsidó Hitközséghez tartozó Zsidó Nőbizottságé volt, a Vilma Királyné út 25–26 alatt. Nagy árvaház volt, ott is volt templom, de már mindenféle egyéb intézményből odagyűjtöttek kisgyerekeket... Az épület egyik szárnyát adták ide, volt egy udvar, de nem olyan szép, mint a mienk, és akkor azt javasolták, hogy azok a gyerekek, akiknek vannak rokonaik, vagy akik félárvák (él az apjuk vagy az anyjuk Budapesten), próbáljanak hazamenni az árvaházból, mert nem volt hely. Úgyhogy voltak, akik elmentek. Nekem nem volt hova mennem, nem volt semmilyen rokonom, a deportálások pedig már megkezdődtek vidéken. Megtudtam a nevelőnőktől, hogy a vidéki zsidókat deportálták. És arra gondoltam, hogy édesanyám csinált valamit, elrejtőzött, nem akartam elhinni, hogy deportálták, de nem tudtam, mi történt vele, nem kaptam tőle semmilyen életjelt, de nem volt hova mennem, és ott maradtam. Voltak gyerekek, akik elutaztak vidékre, őket is deportálták. De az ő helyükbe sok gyermeket beadtak, hogy hátha így megmenekülnek.

Egy adott időszakban igen sok gyerek volt ott a fiúknál [*„Az Árvaházban a nyilaskeresztes uralom idején mintegy 1200 zsidó gyermek vészelte át a Vészkorszakot” (A zsidó Budapest, 574. oldal). – A szerk.*]. Játszottunk is az udvaron, a fiúk és a lányok együtt, a nevelők a mi nevelőnőinkkel politizáltak, tréfálkoztak, ha jó volt a nap. Tudom, hogy minket, lányokat rövidebbre fogtak, egyáltalán nem engedtek kimenni az árvaházból, a fiúk azonban néha kimentek. Voltak néhányan nagyobbak is, mert ott szakiskola is volt, voltak nagyobb gimnazisták, hetedikesek, nyolcadikosok, és ők mondták el, hogy mi történik a városban, hogy valószínűleg lesz gettó Budapesten is. Voltak gyerekek, akiket Szlovákiából hoztak oda, hozzánk. A lányok között fölbukkantak nagyobb lányok is, az egyiket úgy hívták, hogy Gárgony Aliz, a másikat Fischer Áginak talán, nem mernék megesküdni, de Gárgony Alizra pontosan emlékszem. Láttam, hogy nagyobb, sokkal nagyobb, mint én (én voltam a legnagyobb az árvaházban, tehát a harmadikosok között a gimnáziumban, az én csoportomban én voltam a legnagyobb). Őt oda osztották be. És láttam – mert mentünk mosakodni –, hogy leszorítja a mellét, hogy ne látszódjék, de látszott az arcán, hogy nagyobb [*vagyis idősebb*]. Aztán elmesélte, hogy pozsonyi, hogy ott összegyűjtötték őket, hogy 1922-ben született, tehát akkor huszonnégy éves volt, én tizennégy, ott az ő évjáratához tartozó zsidó lányokat összegyűjtötték, és bordélyházba vitték, a frontra, a németekhez, és ő megszökött Magyarországra, Budapestre, ahol egy nagynénje élt, és az édesanyját vitték el őhelyette – ilyesmit mesélt. Mindenesetre erősen összebarátkoztunk, sok mindenre tanított. Például amikor először... akkoriban jött meg először [*a havivérzése*]... nagyon megijedtem, nem tudtam, mi van velem, ő pedig megmagyarázta, és elvitt a nevelőnőhöz. Vele és azzal az Ágival mostuk a ruhákat – itt, a fiúknál már nem volt mosókonyha –, mostuk a ruhát és főleg a zoknikat annak a töméntelen sok gyereknek. Volt valamiféle szappan – nemigen volt akkoriban –, ahogy nagymama mondta, valamilyen folyékony szappan, szegény fejünk, csupa seb volt a kezünk a mosás után. Csak zokni volt vagy háromszáz-négyszáz pár. Jött Mária néni, aki az árvaházban nőtt fel, ő is segített. Nehéz idők voltak, nem volt többé élelem.

De a legnehezebb október tizenötödike után lett, amikor Horthy bejelentette, hogy át akar állni, ne legyen többé a németek oldalán, átáll az angolok-amerikaiak és az oroszok oldalára. Volt egy nyilatkozat [*lásd: Horthy-proklamáció*], hallottuk a fiúktól, akik a városban jártak, levették a csillagot [*a ruhájukról*], nagyon élelmesek voltak. Másnap láttad, ahogy a házakról mindenki

leszedte a sárga csillagokat, és mindenki boldog volt, hogy vége a háborúnak. Miután átvették a hatalmat a szálasisták [lásd: nyilas hatalomátvétel], akik a magyar vasgárdisták voltak, tehát fasiszták, akkor kezdődött a nagyon nehéz időszak. Megkezdődött Budapest gettósítása – nálunk, az épület előtt mentek el [a nyilasok] –, és kezdődtek akkor a harcok Budapestről. És akkor minden tizenhat és nem tudom, talán ötven év közötti budapestinek mennie kellett dolgozni, lövészárkot ásni... tehát megkezdődött a nagyon-nagyon rossz időszak [Több alkalommal is felszólították a budapesti zsidókat munkára: 1944. október 22-én hirdetményeken szólították föl minden 16–60 éves zsidó férfit és 18–40 éves (tehát 1904 és 1926 között született) zsidó nőt, hogy jelentkezzenek „sorozásra”. Október 26-ig mintegy 35 000 zsidót, köztük mintegy 10 000 nőt mozgósítottak. Sietve munkaszolgálatos századokba szervezték, és árokásásra vagy védelmi erődítmények építésére vezényelték őket a főváros déli és délkeleti peremvidékére (Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003). 1944. november 2-án a 16–50 éves (tehát az 1928 és 1894 között született) varrni tudó nőket szólították munkára; november 3-án elrendelték a 16–40 éves női korosztály összeírását „a nemzetvédelemmel összefüggő munkaszolgálatra” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.]

Nekünk nemigen volt élelmünk, a bombázások miatt állandóan az óvóhelyen ültünk az alagsorban, voltak padok. Megszakadt a vízszolgáltatás, nem volt tűzifa, éjjelente kimentünk az udvarra, hogy havat gyűjtsünk, azt megolvasztották, öt-hat napon át csak főtt babot ettünk. Egy idő után nem volt többé só sem, tehát elkezdtünk éhezni. A gyerekek, a fiúk még ki-kijártak, és valahonnan hoztak ezt-azt, nem tudom, lopták-e vagy adtak nekik pénzt, vagy segített a hitközség... Később olvastam könyveket arról, hogy volt szervezett támogatás, de nagyon nehéz volt. És elkezdtek az emeletekről lehurcolni a bútort, fölvták és eltűzték, mert a központi fűtés többé nem működött, nagyon rossz volt.

Az utcánkban nagy tankok jártak, valami különleges német nevük volt, Tigrisek, és a szálasisták [nyilasok] tudták, hogy ott zsidó gyerekek vannak, és be-bedobtak egy-egy gránátot, és több gyerek megsebesült. Volt egy unokatestvérem ott, Gyergyóváraljáról, akit én mentettem meg. Ő is megsebesült egy alkalommal egy gránáttól. Azután az igazgató fölvette a kapcsolatot a hitközséggel, ami szintén félig illegalitásban volt, már nem tudom, hogy, és kitettek egy jelet, egy táblát, az árvaházra, hogy a Svéd Vöröskereszt védelme alatt vagyunk, de annak ellenére csak bejöttek a németek [A nyilasok nyomultak be az árvaházba, nem a németek. Forrásaink szerint egyébként a Nemzetközi Vöröskereszt táblája volt kitéve a kapu fölé. – A szerk.]. Mindannyian viseltük a sárga csillagot.

Egy délután mindannyiunkat lefényképeztek, megvan a kép, az igazolványkép. Adtak valamilyen igazolványt, amin az volt, hogy a Svéd Vöröskereszt védelme alatt vagyunk, és ez az igazolvány útleveél helyett van, mert az első vonaton, ami elindul Svédországba, azon van helyünk, és Svédországba visznek. Ez a híres Wallenberg [lásd: Wallenberg, Raoul], egy svéd, aki nagyon sok zsidót megmentett. A kommunista időkben levettem a képet, és eldobtam a papírt, azaz az igazolványt, mert féltem, nehogy azt mondják, hogy volt valami dolgom a svédekkel, de a kép megvan, és kivehető még a nyoma a pecsétnek. És a bejáratnál kiírták, hogy ezek a gyermekek a Svéd Vöröskereszt védelme alatt vannak. Ez a Wallenberg valószínűleg küldött valami élelmet is, minden esetre nem haltunk éhen, de igen nehéz időszak volt.

Egyszer csak jöttek a nyilasok, összegyűjtötték a gyerekeket, és elindultak velünk – már tél volt, december –, és bevitték a gettóba [Lásd: *budapesti gettó. Ez az akció talán december 12-én lehetett, amikor bevitték a gettóba az első 500 gyereket abból a 6000-ból, akik a Vöröskereszt védelme alatt voltak, és akiket a gettóban kellett elhelyezni. – A szerk.*]. A gettóban – ezek házak voltak, egy egész budapesti negyed, a hajdani zsidónegyed, gondolom – volt egy csarnok [A *Klauszál téri csarnokról van szó. – A szerk.*], és bevitték egy csarnokba, amiben volt egy hatalmas láda, és azt mondták, hogy minden értéktárgyunkat – milyen értéktárgyaink lehetnek? – dobjuk be: pénzt, gyűrűket, bármit. Nekem volt egy gyűrűcském egy fiútól. Mielőtt elvittek volna, jött három fiú, két-három évvel nagyobbak. A fiú árvaházat már bombázták a nyáron, és egész nyáron a törmelék eltakarításánál dolgoztam a porban, hogy még megmentsünk valami ruhadarabokat. A zsinagógát bombázták meg a ruharaktárt, és onnan szedtük ki, amit lehetett, egész nyáron dolgoztunk. És ott a fiúk nehéz munkát végeztek, mi gyűjtöttük össze a ruhaneműt, ők ástak, tehát nehéz munka volt a törmeléket eltávolítani, és akkor összebarátkoztunk. Volt nekem egy barátom, Dönci, aki a tanítóképzőbe járt, és kétségbe volt esve, hogy a templom összeomlott, mert ott énekelt, ő volt a kántor, nagyon szép hangja volt. Valahogy összebarátkoztunk, és ő adta. Eljött hozzánk, lányokhoz, és azt mondta, „Sári, találtunk a romok között egy helyet, ahova elrejtőzhetünk. Mi – három vagy négy fiú – nem hagyjuk magunkat, és nem megyünk el. El fogunk rejtőzni. Gyere te is”. De én gyűjtöttem a ruhákat a gyerekeknek. Minden gyerek kisebb volt, csak Aliz, Ági és én voltunk nagyobbak. És két nevelőnőnk volt – mert egyesek elmentek, az igazgatónőm elhagyott, elmenekült, többé nem volt velünk, és volt két görnyedt asszony, Juliska néni és Sári néni, ők maradtak a gyerekekkel. És Sári néni ismerte ezeket a fiúkat, és azt mondta: „Dönci! Elviszed Sárikát, és csak mi maradunk ezekkel a kisgyerekekkel?” Szegény, nézett rám, és azt kérdezte: „Elmész és elrejtőzöl?” Azt mondtam, hogy nem. És elmentek. Nem tudtam akkor róluk semmit, minket pedig bevitték a gettóba. És ott, amikor azt mondták, hogy minden értéktárgyat..., volt egy gyűrűcském tőle, azt betettem a bakancsomba. Nem motoztak meg, úgyhogy a gyűrűt megmentettem. De a többi gyerek mindent, ami volt nekik, ha volt egy szebb fésűjük vagy egy értéktelen láncocska, mindent odatettek. Ezek lökdöstek, ránk kiabáltak, és bevitték egy házba.

Nemsokára megjelent két magyar tiszt néhány katonával. Nagyon szépek, valami karszalaggal, és azt mondták, hogy az árvaházat vissza kell vinni, mert a Svéd Vöröskereszt védelme alatt van. És visszavitték az árvaházba! A tisztek eltűntek, a fiúk levették az egyenruhát – máig sem olvastam sehol, kik voltak ők –, zsidó fiúk voltak, akik éjjelenként kimentek, és ha elkaptak egy fasisztát, megölték, és visszajöttek. És őriztek bennünket. Ezekről eddig még semmilyen könyvet nem láttam, nem tudom, kik voltak, egy illegális szervezet, valószínűleg, amelyik védte a gyerekeket. Tudtak magyarul, de nem nagyon jól. Mindenesetre nyugodtabbak voltunk velük [Baloldali cionista fiatalokról van szó, a főként szlovákiai zsidó fiatalokból álló Hasomér Hacair és a lengyelekből verbuválódott Dror tagjairól. Külföldre (Szlovákia, Románia, Jugoszlávia) menekítés („kirándulások”) megszervezése, hamis iratok gyártása mellett a fentihez hasonló mentőakcióikról is tudunk. A megszállás után szorosan együttműködtek a svájci védleveleket kibocsátó „Üvegház” mellett a Nemzetközi Vöröskereszt „A” osztályának munkatársaival (Komoly Ottó) is. Egyik legfontosabb feladatuk a gyermekotthonok létrehozása és védelme volt, és közreműködtek a gettó és a csillagos házak élelmezésében is. Valóban többször menekítették ki a nyilasok által elhurcolt embereket. Ronén szerint 32-40 otthonban 5-6 ezer gyerekről gondoskodtak (Ávihu Ronén: *Harc az életért. Cionista ellenállás Budapesten - 1944*, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1998). A KISKA

(kisegítő katonai szolgálat) mellett katonai, levente stb. egyenruhával is fedezték magukat. Egy egész alakulat (XIII. 1. KISKA zászlóalj) jött létre illegális, „árjásított” tagokból. Lásd még: haluc fiatalok. – A szerk.]

Megbetegedtem, tífuszgyanús voltam. Egy különszobában voltam – már nem úgy volt, mint a leány árvaházban –, de elkülönítettek még két-három másik lánnyal, akik betegek voltunk, mert nagyon magas lázunk volt, de Mária néni nem mondta meg, hogy mennyi. Egyszer csak üvöltést, kiabálást hallottam, hogy tíz percen belül gyűljünk össze az udvaron. És Mária néni jött, és mondta: „De hát ezek a gyerekek betegek!” „Nincsenek betegek, csak élők vagy holtak. Jöjjenek ők is.” Felöltöztünk mi is, Mária néni sírt, időközben tudom, hogy lelőttek egy kislányt a másik részről, aki sánta volt, és még valakit, tehát nagyon kegyetlenek voltak. Kimentünk, december huszonnegyedike volt, karácsonyeste. De nagyon kegyetlenek voltak velünk. És abban az egyenruhában fáztunk, egy-egy hátizsák a hátunkon, azt hiszem, hogy vászonból volt, az mindig elő volt készítve, a kezünk ügyébe. Fölvettem két-három réteg ruhát, ahogy tudtam, és vittek, és vittek, és a hidak le voltak bombázva vagy fölrobbantva, és azt hiszem, hogy egy pontonhídon vittek át. Azt hiszem, hogy egy ilyen napot nem kívánok senkinek, amilyen az volt. Nagyon le voltam gyengülve.

Közben visszajött az igazgatónő, mert nem akart többé a gettóba menni, ahol a lakása volt. Amikor elindultunk, odajött hozzám, és azt mondta: „Te, Sári, te annyira találékony vagy, odaadom a nagymamát, vigyázz rá.” A nagymama az igazgatónő anyja volt, aki szokott hozzá jönni a szünetekben. Egy kicsi, aranyos öregasszony, aki a vakációk idején szokott jönni Olga nénihez, a nagyárvaházba, a lányokhoz. Szerettük, Nagymamának szólítottuk. Ő is tanítónő volt. Azt mondta: „Vigyázz rá, te feltalálod magad, meglátod.” Beteg is voltam. És jött Nagymama, és ment, ment, de nem tudott. Idős lehetett, nekem nagyon öregnek tűnt, nem tudom, hány éves lehetett, Olga néni lehetett úgy negyven éves. [A nagymamának] Volt egy retikülje, bűbájos volt, mondta: „Kérem, hozzanak egy konflist! Én magyar tanítónő vagyok! Én magyarosítottam el Szlovákiát! Nekem különleges jogaim vannak! Ne hurcoljanak meg!” – de mindezt kiáltotta. És én mind maradtam le. Rám akaszkodott, mintha egy esernyő lett volna a karomon, vittem őt – de hát tizennégy éves voltam, épp akkoriban, december tizenharmadikán töltöttem be. És mind maradtam le, és néhányszor jött egy ilyen nyilas, egy fasiszta, és kiabált, mert a ruhám alapján tudta, hogy az árvaházból vagyok, de az árvaház már messze volt tőlünk, én nem tudtam tartani a lépést így. Hátról jött a Zsidó Fogyatékosok Intézete, meg a Zsidó Vakok Intézete... tehát mindenkit kihajtottak az otthonából. Hosszú sor volt, és mentünk. És üvöltöttek ránk, valamilyen főnök kellett hogy legyen, mind kiabált rám, hogy „Te meg akarsz szökni!”. De én nem tudtam menni ezzel az öregasszonnyal, nem tudtam, mi lesz velünk. Kiáltott egyszer, kétszer, harmadszor azt mondta: „Ha nem éred utol az árvaházat, lelőlek!” Mentem tovább. És jött egy másik fasiszta, és megkérdezte: „Hol van Éva néni?” – Éva néni volt az én harminchat éves édesanyám. Mondom: „Nem tudom, hol van.” Azt mondja: „Ne félj, Szurika, mert én megmentelek.” Engem Budapesten senki sem szólított Szurikának, én ott Sári voltam. Csak otthon voltam Szuri. Megkérdeztem: „De hát ki tetszik lenni?” Azt mondja: „Ne törődj azzal, semmi közöd hozzá, én megmentelek, ezzel az öregasszonnyal együtt.” És hátrament, és hozott két erős fiút, vakokat. Megfogták az öregasszonyt a hónaljánál, és azt mondta ez az ember: „Fogd kézen az egyiket [a vakok közül], és szaladj, amíg elérsz az árvaházadhoz.” Úgy tettünk. Odajutottam az enyéimhez, és ott maradt ez a két fiú a nagymamával is, és mentünk tovább.

És mind mentünk, és már nem bírtam. A kisgyerekeknél ott volt az éjjeliedényük is, meg kellett állniuk. És nem lehetett, nagyon sok kisgyerek volt – amikor a zsidókat gettóba vagy munkaszolgálatra vitték, és az árvaház épülete előtt elmenve, látták, hogy az a svédek védelme alatt van, bedobták a gyerekeket. És a vezetőségünk megmentette őket. Kisgyerekek is voltak – az árvaházban csak iskolások voltak, de odajutottunk, hogy már három-négy éves gyerekeink is voltak, szegények, nem tudjuk, mi történt a szüleikkel. És akkor estefelé eljutottunk egy laktanyához, nem emlékszem a nevére, de sokan átmentek azon a laktanyán, vitték be az embereket, megverték, láttuk, hogy dobják ki őket [A gyerekek menetét a Ferenc József hídon /ma: Szabadság híd/ át az akkori Pálffy-téren /ma: Bem József tér/ álló Radetzky-laktanya felé hajtották, ott volt a nyilaskeresztes Halálfejes légió székhelye. Itt kapták egy oldalkocsis motorkerékpáron érkezett, háromtagú járőrtől azt a parancsot, hogy hajtsák a gyerekeket a Síp utcába – ami a gettó területén volt. A nyilasok a Síp utcát Szív utcának értették, így kerültek a gyerekek a Szív utca 33. és 46. sz. házakba. Másnap azonban egy gyerekcsoportot más nyilasok mégis a Duna-partra hajtottak, és ezeknek a gyerekeknek a többségét agyonlőtték. – A szerk.]. De karácsonyeste volt, és amikor ránk került volna a sor, valószínűleg a fasiszták haza akartak menni, megünnepelni a karácsonyt, azt mondták: „Ezek a csoportok [*menjenek*] – már nem vagyok biztos –, a Szín utcába vagy Sín utcába!” Az utca, amit mondtak, a gettón kívül volt, egy olyan zónában, ahol svédek és svájciak által védett házak voltak – a semleges országok adtak az embereknek olyan okmányokat, hogy az ő alattvalóik. Sok pénzt fizettek, vagy voltak hamis papírok is. Megálltunk egy utcában – ez az egész nagy csoport, az árvaház is, mások is –, és akkor ismét odajött ez a fasiszta, aki Szurikának nevezett, és mégis megkérdeztem: „De honnan tetszik ismerni?” Én 1941 után nemigen jártam haza, nem tudtam, hogy kicsoda. Azt mondja: „Egy faluból jártam dolgozni a Darvas-telepre, és hoztam otthonról az ételt, télen megfagyott, és Éva néni, azaz édesanyád – pedig nektek kóser háztartások voltak – megengedte, hogy a kályhátokra tegyem, és fölmelegítsem az étellemet, éveken át. Én ezt nem felejtettem el. És ezért segítettem neked. De most nagyon figyelj: nehogy kis házba menj. Erőszakkal benyomnak majd egyik ház után a másikba, de te nagy házba menj!” A háznak több emelete volt, most az öregasszony ismét mellettem volt, és a fiúk is. „Nehogy kis házba menj!” De én nem tudtam, hogy miért. Egymással szemben voltak a házak, mi az utca közepén voltunk.

Megmentettem egy unokahúgomat is, Fisl bácsi lányát, Fischer Sárít – mondtam a fasisztának, hogy van ott egy unokahúgom, és őt is idehozta. Betettek különböző szobákba, házakba, lakásokba, ahonnan látszott, hogy az embereket hirtelen vitték el – ott is zsidók laktak azelőtt. Voltak ilyen-olyan törmelékek, ételmaradékok, de az ágyakban már nem voltak matracok, az emberek mindent elloptak. Karácsonyeste volt, tudtam, hogy talán egy-két napig békén hagynak, mert ünnepelni fognak. Azon az éjszakán meghalt Nagymama, az első halott, akit láttam, nem is tudom, hogy temették el, mit tettek vele, nem emlékszem. És este följött két férfi és egy asszony a házból, akik valószínűleg ott laktak, egy mosófazék levestel és egy merítőkanállal. Nem gondoltak arra, hogy nekünk nincsenek kanalaink. Meleg levest hoztak, nem tudom, kik voltak – ottani lakók, mert aztán az ember elment, mondta, hogy a felesége várandós, nem szeretné, hogy valami baja legyen, vigyázzunk rá, ha lehet, a háború után, mert neki el kell mennie a háborúba, behívták, és elment. Megettük azt a levest a merítőkanállal, letérdeltünk a fazék mellé, ittuk a merítőkanálból a levest. Sorban álltak a gyerekek.

Vagy két napig voltunk ott, nagy gyötrelemben, és egy reggel, nagy zaj hallatszik, hogy legyünk azonnal az udvaron. Ott volt egy olyan kakastollas csendőr. A magyar csendőrök nagyon gonoszak voltak. Tehát nem nyilasok voltak, hanem csendőrök, és néhány katonával, szintén csendőrökkel, kiáltozták: „Büdös zsidók, viszünk egyenesen Németországba, ott megfegyelmeknek...” Jaj, hogy viselkedtek velünk, mind reszkettünk. Időközben ezek a fiúk, akik nem tudom, kik voltak, tizennyolc-húsz évesek, jöttek és mondták: „Ha valaki kérdi útközben, ti mondjátok, hogy erdélyi menekültek vagytok. De semmi egyebet ne mondjatok.” És elindultunk, láttuk a nevelőnőinket, mindnek vöröskeresztes fityulája volt, a sor mellett jöttek, és visszavittek az árvaházba. Meg vagyok győződve róla, hogy valamilyen titkos szervezetnek voltak a tagjai, akik vittek vissza. Amint visszaértünk az árvaházhoz, ott találtuk ezeket a fiúkat, akik fekete kenyeret hoztak, hogy legyen. Ez december huszonhetediké-huszonnyolcadika táján lehetett. Tehát ilyen történetek... Ha nem lettem volna ott, és más mondaná el [*én sem hinném*]... És akkor tudtam meg, hogy a kis házban egy légvédelmi felelős volt vagy mi, és az újra értesítette a nyilasokat, hogy gyerekek vannak ott, és zajonganak, és a Dunához vitték őket. Néhányat belelőttek a Dunába – Csillag tanítót és párat a gyerekek közül, de főleg fiúkat, nem tudom, hogy talán inkább fiúk mentek oda. Fellőttek egy rakétát, és a többiek visszafutottak az árvaházba. És ők mondták el, mi történt azon az éjszakán azokkal, akik a kis házban voltak.

És ott maradtam az árvaházban, azoknak a fiúknak a védelme alatt, még jöttek a nyilasok, még kiabáltak ránk... Január tizenharmadikán az alagsorban voltunk, és volt egy vészkijárat hátul, amit sohasem használtak, és csak néhány csizmát láttunk, olyanokat, amelyeket addig sohasem, és géppuskákat és orosz sapkákat. Elkezdtünk ordítani, rettenetesen féltünk, minket úgy neveltek, hogy az oroszok nagyon rosszak. És ők hallották ezt – sötét volt lent, a hóból jöttek – tartották a puskájukat, és mi mind bőgtünk a félelemtől, mint a bolondok. És előbukkant az igazgató a fiúktól – mert hozzánk jöttek elsőnek ezek, mi voltunk az utca felől –, tudott oroszul, mert az első világháborúban hadifogoly volt, és megtanult. Jött, elmagyarázta, hogy mi egy zsidó gyermekcsoport vagyunk, és meg vagyunk rémülve, mert annyi minden történt velünk. Akkor ők leeresztették a fegyvereiket, és sokat beszéltek az igazgatóval, és a végén mégis azt mondták, hogy ellenőrizniük kell az egész házat, hogy ne rejtőzködjene ott németek. És az igazgató velük ment, végigkutatták az épületet, nem találtak sehol senkit. Azt mondták, hogy van néhány sebesültjük, és megkérdezték, hogy az igazgató megengedi-e, hogy odahozzák őket közénk. Megengedte, és tudom, hogy jött egy orosz kiskatona, nem volt se keze, se lába, és énekelt, nagy fájdalmai voltak, mi sírtunk, mert nagyon sajnáltuk, aztán hoztak egy másikat és még többet. És megjelent egy magasabb rangú tiszt, nem tudom, mi volt a rangja, és azt mondta, hogy mellettünk van egy *Offizierheim*, tehát német tisztek otthona, és azt a házat még nem foglalták el – utcai harcok folytak. És azt mondta, hogy nem tudja, hogy itt biztonságban vagyunk-e, de hogy ő őriséget állít mellénk, és hogy jobb lenne, ha átmennénk abba a zónába, amit már karácsony előtt felszabadítottak – ez január tizenharmadikán volt. Át kell mennünk a Városligeten, Zuglóba, egy olyan negyedbe, ahol egykor az árvaházunk volt. Azt mondta, hogy ott az orosz parancsnokság már jól beilleszkedett, és valahova elhelyeznek bennünket. A nevelőnők meg az igazgató megtanácskozták, és azt mondták, hogy jó, elmegyünk onnan.

És elmentünk, gyalog, a gyerekek sötétkék egyenruhában azon a fehér havon, a parkon keresztül. És fent repültek a repülőgépek, és akkor – nem tudom, hogyan – megtanultuk mindnyájan, hogy amikor jött a repülő, hogy ránk lőjön a géppuskával, mi forogjuk a fa körül, és feküdjünk le a hóba.

Senki sem sebesült meg, és elvittek a tizennegyedik kerületbe, Zuglóba, közel az árvaházunkhoz. Adtak egy üres villát, őrséget állítottak az oroszok, és megengedték, hogy kijárjunk. Itt már béke volt, mert már karácsony előtt felszabadították, tehát már vagy három héttel azelőtt. Minden üzlet fel volt törve és kifosztva, és mi, gyerekek, elkezdtünk járni, hogy találjunk valamit. Olyanok voltunk, mint az utcagyerekek, tudom, hogy bementünk egy volt csokoládégyárba, ahol már nem volt semmi, de a gépeken, ahol sajtolták vagy keverték a csokoládét, még volt odaszáradt maradék, és mi elkezdtük lekapargatni azt a csokoládét és enni, amennyit lehetett, mert meg is volt fagyva. Aztán odamentünk az orosz tisztek vagy katonák konyhájára, és adtak valamit, kevéske kenyeret.

Buda felszabadításáig maradtunk ott, februárig – nem tudom, február hányadikán szabadult fel Nagy-Budapest [lásd: Budapest felszabadítása]. Akkor elvittek egy másik épületbe, szintén a hitközségé volt, egy kisebb épület. Azok a gyerekek, akik megtalálták a rokonaikat, elmentek – jött néhány olyan apa, aki munkaszolgálaton volt. Nem maradtunk sokan, sok gyermek meghalt ilyen körülmények között. A fiúk visszamentek az otthonukba, mi nem mentünk vissza a mi árvaházunkba, legalábbis amíg én még ott voltam. Nem tudom, később mi történt. Aliz – az a nagy leány – megtalálta egy nagynénjét, aki éhezett, Dönci meg, a barátom, megtalálta az édesanyját a városban vagy a gettóban. Aliz azt mondta, hogy el kell utaznunk az ország belsejébe, vonattal, mert ott már régebb óta béke van. Összegyűjtött valamennyi ruhát, mert akkoriban cserekereskedelem folyt, kaptál élelmet vagy pénzt falun, ha volt nekik [lásd: feketezés, cserekereskedelem]. Én azt mondtam, hogy haza akarok jönni Erdélybe, hogy lássam, mi van édesanyámmal és a rokonaimmal, Aliz és én elhatároztuk, hogy megszökünk az árvaházról – Dönci már a városban lakott, az édesanyjával. És megszöktem Alizzal. Aztán én folytatni akartam az utamat Erdélybe, ők pedig vissza akartak térni Budapestre az élelemmel.

Elmentünk a Nyugati pályaudvarra vagy a Keletire... ahol sok ezer ember volt, de vonatok nem voltak. A pénztár nem működött. Aztán hallottam a mendemondát, hogyha kimegyünk Kőbányára, akkor oda fog jönni egy vonat, és erővel feltartóztatják, hogy ne jöjjön be Budapestig, és megfordítják, hogy vidékre menjen. Kigyalogoltunk, csomagunk nem volt – nagy tömeg volt, sokan voltak kisgyerekekkel, menekültek más vidékekről meg budapestiek, akik el akartak menni Budapestről. Ahova mentek a többiek, oda mentünk mi, hárman is – én legalábbis nem ismertem azokat a helyeket, amerre mentünk –, és kijutottunk Kőbányára. Ott sem jött vonat, fáztunk, láttunk embereket csirkehúst enni és fehér kenyeret, és nekünk abszolút semmi ételünk nem volt. Nem ettünk, senki sem adott egy falatot, semmit. Egyszer csak megjelent egy orosz őrző – mindenki megijedt –, és egyre csak mondtak valamit, az emberek meg hallgattak. Aliz, minthogy pozsonyi volt, tudott csehül, szlovákul, és megértette. És az egyik orosz katona elmagyarázta, hogy ők segíteni akarnak, és lezavarják őket [*azokat, akik majd a vonaton ülnek*], de meg kell rakni a mozdonyt, szemet kell tenni, és szüksége van néhány férfira, akik menjenek, és végezzék el ezt a munkát, segítsenek nekik. Senki sem jelentkezett, féltek az oroszoktól. És Aliz megkérdezte: „Nők nem mehetnek?” Alizra nézett, és azt mondta, hogy de igen. Én odaálltam melléje. Ketten voltunk, nők. Aztán jöttek még magyar asszonyok, nem tudom, hányan, és Dönci, aki tizenhat éves volt. És Aliz kérdezte, vajon nem hibáztunk-e, vajon nem visznek-e el valahova – féltünk [lásd: málenkij robot]. Messzire vittek, az állomás mellett egy fülkébe. Bent jó meleg volt, hoztak teát, mondtak valamit, és Aliz mind bólogatott, mi, a többiek pedig semmit nem értettünk. Az egyik asszony, aki önkéntesnek jelentkezett, adott egy darab kenyeret is. Vártuk, hogy vigyenek dolgozni. Sokáig ott

voltunk, és a vonat csak nem jött. Aztán végre megérkezett, az orosz katonák mindent elvégeztek, nem vittek bennünket is dolgozni, és azt mondták, hogy elsőnek mi szálljunk be a kocsikba. Bementünk az első kocsiba, ami ott volt mellettünk. Jöttek, és elmagyarázták, hogy az ablak ki van törve, hogy hideg van, hogy vannak jobb vagonok. Mi nem mozdultunk onnan. Elment, jöttek az emberek, taposták le egymást: mi ültünk, jöttek gyerekekkel, mi miért ülünk, és ők nem...

Szinte egy hétig utaztunk, nem ezzel a vonattal, mert ez ment egy kicsit, aztán le kellett szállnunk, de úgy egy héttel később megérkeztünk Nagyváradra. Nem éppen [Nagy]Váradra, mert mégis találtunk valahol [Nagy]Szalonta táján egy orosz vonatot orosz katonákkal, orosz fegyverekkel, és az emberek fölmásztak a vonat tetejére. Én kislány voltam, és néhány emberrel együtt két kocsi között voltam. Jöttek az orosz katonák, és kérdezték, mi van velünk. Én voltam a legkisebb, és nem tudom, milyen nyelven, de megértették, hogy az árvaházból jövök, hogy nem tudom, mi van édesanyámmal és a rokonaimmal: Hoztak teát, „kipitok” [*kipjatok*] volt a neve – ez egy különleges ital, tulajdonképpen forralt víz. De le kellett szállítaniuk a vonatról [Nagy]Várad előtt, mondták, hogy jönnek a parancsnokok, és többé nem szabad, és gyalog kellett mennünk Nagyváradig mindannyiunknak, akik a vonaton voltunk.

Jöttek az asszonyok – kora reggel hozták a tejet, a piacra –, a nyomukba szegődtem, aztán bementem a városba, ahol jártak a villamosok. Fölszálltam a villamosra, és kellett volna vennem jegyet, de nem volt egy fillérem sem. Mondtam, hogy nincs pénzem, épp megyek a rendőrségre. Kérdezték, hogyhogy nincs pénzem. Mondták, hogy szálljak le. Mondtam: „Nincs pénzem, a háborúból jövök”, és nem szállítottak le, és megmondták, hol a rendőrség. Elmentem oda, tele volt menekültekkel, akik a németek vagy az oroszok elől menekültek, és most tértek haza, akartak okmányokat, ahogy beléptek az országba – gyerekek, felnőttek. Mondtam, hogy a parancsnokhoz akarok menni. Odamentem, volt nála vagy négy-öt ember, fiatal férfiak, elkezdtem mondani, hogy az árvaházban voltam, hogy zsidó kislány vagyok, szeretnék lakni valahol, amíg folytathatom az utamat tovább, Gyergyószentmiklóstra. Megkérdezték: „Hogyan, honnan jössz, milyen árvaházból?” Volt ott két férfi, akik már hazaérkeztek, Erdélyben voltak munkaszolgálaton, vagy megszöktek a munkaszolgálatból, és a rendőrségen dolgoztak. De akkoriban a rendőrség civil volt, nem tudom, miért, olyanok voltak, nem viseltek egyenruhát. Február volt, nagy hideg, és úgy voltam felöltözve, mint egy kisfiú, féltem az oroszoktól, mert azt mondták, hogy ki tudja, mit tesznek velünk, nőkkel – magamat is felnőtt nőnek számítottam –, de sose történt semmi velünk, jól bántak a gyerekekkel. Az egyik azt mondta: „Várj, hozatunk neked a cukrászdából, jaj, nem ettél semmit, hozatunk kakaót és süteményt.” Azt válaszoltam: „Nem kell, nem eszem semmit, amíg nem tudom, hol fogok aludni.” Nagyon konok voltam. „Hát hol aludjál? Jöhetsz hozzám, jöhetsz hozzám...” – mondta. „Nem, én egy komoly [*megbízható*] helyre akarok menni.” És elmentem a zsidó hitközségre.

Ott volt a titkár, a hitközség egyik vezetője, egy kábé negyvenéves ember, Miki volt a neve, nem tudom, milyen Miki. Én voltam az első zsidó kislány, aki a deportálások után megérkeztem Nagyváradra. De nem voltam onnan való. Elkezdtek kérdezősködni, hogy voltam árvaházban. Elmeséltem, amit tudtam, és egyre azt kérdezgettem, hogy hol fogok aludni. A rendőrök visszamentek a munkahelyükre, az elnök meg behívott, hogy amíg gondolkodunk, ebédeljek meg. A hitközségnek volt egy nagy épülete és egy kantinja, mesebelinek tűnt, nagyon szép volt, az asztalon volt néhány piros alma, és amikor megláttam – azt hiszem, hogy már egy éve nem láttam almát –, csak bámultam. Az elnök mondta, hogy „Vegyél egyet”. Azt válaszoltam: „Nem, nem eszem, mert nem tudom, hol fogok aludni.” Egészen belebolondultam ebbe, ha ma elgondolom. És

akkor azt mondta: „Fogunk találni egy helyet – nem mondta, hogy hozzá menjek –, várj türelmesen, még csak ebédidő van, estig találunk.” A zsidó férfiak, akik a kantinban ettek, odajöttek az asztalunkhoz, és kérdezték: „Ki ez a kislány?” „Honnan jött?” Odajött egy úr, aki azt mondta, hogy volt ott, a budapesti árvaházban egy unokahúga. „Én vagyok a nagybátyja” – és mondta a nevét. Én meg mondtam, hogy „Él, él, én voltam a gondozója”. És elmondtam, hogy hagytam el az árvaházat. Nagyon boldog volt, hogy megtalálta az unokahúgocskáját, a Jutka nevű kislányt – ma Izraelben él, elsős volt, sokkal kisebb, mint én, nem emlékszik semmire sem az árvaházból. Aztán jött két férfi – egy kábé huszonhat éves fiú és egy másik, aki úgy harminckét-harminchárom éves volt. Ők voltak a Burger fivérek. Megkérdezték, mi a nevem, és azt mondták: „Miki, mi magunkkal visszük ezt a kislányt, hogy lakjon nálunk.” Én azt mondtam, hogy én nem megyek két fiúhoz. Miki erre azt mondta, hogy ők [azaz a Burger fivérek] találtak egy régi lakást, és ott laknak egy úriasszonnyal, akinek van egy hároméves unokája. Az asszony főz, ott lakik, hogy gondozza őket, és olyanok, mint egy család. Odamentem ahhoz a hölgyhöz. Vettek nekem egy ruhát. Ők sem voltak valami gazdagok, akkoriban tértek vissza. Volt egy velem egyidős húguk, és ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy odavigyenek. Nagyon kedvesek voltak hozzám.

Elmentem az ifjúkommunistákhoz – ők is oda jártak –, eljött május elseje, elmentünk a kivonulásra. Május kilencedikét ott éltem meg, [Nagy]Váradon, megvan az a fénykép is, ami a háború befejezésekor készült [1945. május 9-én 0 óra 50 perckor Berlin keleti negyedében, Karlshorstban véget ért az az ülés, ahol a győztes hatalmak elfogadták a német fegyveres erők feltétel nélküli megadását, és aláírták az erről szóló okmányt. Ezzel Európában véget ért a második világháború. – A szerk.]. Akkor a zsidók és a város lakosai bementek a városközpontba, és nagy ünnepség volt, megjött a román hadsereg is, és ott voltak az oroszok is, és emlékművet állítottak az elesett katonák tiszteletére. Ott voltam – a csoportképen én is látszom.

Ott laktam, és írtam Gyergyószentmiklóstra, már tudtam, hogy mindenkit deportáltak, és még senki sem tért vissza. Írtam Csergő néninek, Évi édesanyjának, a szomszédainknak, ahol laktunk, amikor kisebb voltam. Csergő néni válaszolt, hogy Csergő bácsi – a férje – meghalt, hogy nem tudja, hogy az a két fia, aki a fronton volt, hol van, és hogy a lányok nincsenek otthon. Csak Sanyi és Éva volt otthon, az utolsó előtti fiú és a legkisebbik kislány, aki az osztálytársam volt. Azt írta, hogy jöhetnek én is Gyergyószentmiklóstra, hogy velük lakjam, amíg vissza nem tér valaki a rokonaim közül. Ezek a [nagy]váradi fivérek nem akartak elengedni, azt akarták, hogy maradjak az ő húgocskájuk, de azért elkísértek az állomásra. Nyár volt, azt hiszem, úgy augusztus lehetett [1945]. Itt, Erdélyben már rég véget ért a háború. Elutaztam Gyergyóba. Hazamentem, az állomáson várt az ottani rendőrség főnöke, a demokratikus rendőrségé. Eljött Csergő néni és még sokan, hogy fogadjanak, nagyon szépen fogadtak. Csak egy vagy két éjszakát aludtam Csergő néninél, azután elmentem egy másik családhoz, Friedmannékhoz. A fiuk, aki egy évvel volt idősebb, mint én, színművész lett Marosvásárhelyen. Küllő Béla, született Friedmann, az apja zsidó volt, az anyja magyar, és ő, amikor művész lett, fölvette az anyja nevét. Friedmann bácsi hazatért a munkaszolgálatból, és kibérelték a szállodát és az éttermet, és ott is laktak.

Nemsokára visszatért Horváth néni, aki annak idején tulajdonképpen elintézte, hogy az árvaházba kerüljek. Amint hazaért, utánam jött, magához vett, már igen közel kerültünk egymáshoz. Megtalálta a házát – az övéké volt a gyergyószentmiklósi ládagyár –, és hozzáfogott a nők megszervezéséhez. Harcias antifasiszta volt, és magával cipelt – megvan a bizonylat, hogy a Demokratikus Nőszövetség tagja voltam, tizennégy és fél évesen [A ROSSZ015. számú kép

tanúsága szerint Székely Sára voltaképpen az Antifasiszta Nők Romániai Szövetségének volt a tagja. – A szerk.]. És akkor a néni azt mondta, hogy elvégeztem három gimnáziumi évet, be kell fejeznem a negyediket is. És beíratott. Elment az igazgatóhoz. Gyergyószentmiklóson egyetlen gimnázium volt, a fiúgimnázium. Magyar iskola volt, magyarul tanítottak. Horváth néni elment az igazgatóhoz, és elmondta, hogy „Nézze, egy zsidó kislány, visszatért, el kell végeznie [az iskolát], Budapesten három osztályt végzett el, el kell végeznie a negyediket!” – négy osztállyal már munkába állhattál akkoriban, ez közepes végzettségi szint volt [Ez a négy osztály a nyolcosztályos gimnázium alsó négy osztálya volt. – A szerk.]. Az igazgató azt mondta: „De hát hogy vegyek fel egy lányt, hisz ez fiúiskola, nem tehetem.” Horváth néni kitartó volt, és mondta: „Nem lehet, neki végeznie kell, és majd meglátja, hogy jól tanul, és segíteni fogjuk a tanulásban, és a záróvizsgát is le fogja tenni” – akkoriban kísérettséginek nevezték, tulajdonképpen az volt, ami most van a nyolcadik osztály után. Nagyon nehezen ment bele, de beírt. Bementem az osztályba, és az első padban ült egy velem egyidős kislány, magasabb volt, mint én, nézett rám, én néztem rá, ismét rám nézett, majd a harmadik szünetben azt mondta: „Szervusz, Tabák Surika, én Mărioara Drulea vagyok.” Egykori osztálytársnőm volt az elemi iskolából, egy vasutas lánya. Amikor elmentek a románok [1940-ben], kilakoltatták őket, elküldték vonaton Romániába, mint az összes vasúti alkalmazottat és mindazokat, akik nem voltak helybeliek. Ő román volt, és 1944 augusztusában már elkezdtek visszajönni Erdélybe [1944. augusztus 23-án a román ellenzéki erők a hadsereg segítségével és I. Mihály vezetése alatt puccsot hajtottak végre, Románia hátat fordított Németországnak, és csatlakozott a szövetségesekhez. – A szerk.]. Nagyon örvendtünk, meglátogattam Drulea bácsit és nénit, örültek, hogy látnak, nagyon kellemes találkozás volt.

Gyergyószentmiklóson végeztem el, jó jegyekkel, az általános iskolát. Ez júniusban vagy júliusban volt. És akkor nem tudtam, mit csináljak a továbbiakban. Dolgozni akartam, hogy pénzt keressek, mert bár eltartottak, ez nem volt kedvemre. Beálltam dolgozni egy kenderzsákgyárba. Nem volt éppen gyár, mert csak tíz munkásnő volt, de naturista termelés volt, ott fonták a kendert. Bálákban hozták, megtanultam kendert fonni, kenderszálat készíteni, amiből a krumpliszákokat szőtték. Megtanultam, és nyolc órát dolgoztam. Időközben megjelentek az első faliújságok, elkezdtem ott aktíválni, amellett, hogy mentünk a falukba Horváth nénival szervezni a demokratikus nőket. És kerestem valamennyi pénzt is.

Időközben megtudtam, hogy hazaérkezett az egyik nagybátyám, apám legkisebbik testvére, Tabák Herman. Egy közeli faluban lakott, Szárhegyen vagy Alfaluban, faüzemben dolgozott, és eljött Gyergyószentmiklóstra. Ő, szegény, Óradnán nősült meg, volt két gyermeke és felesége. Eljött, nagyon örvendett nekem, de nem tudott magával vinni a falujába. Elmondta, milyen gondja van, hogy nem találta meg a kislányait és a feleségét. Nemigen foglalkozott velem

Kérdi egyszer a gyergyó[szentmiklós]i gimnázium igazgatója vagy Horváth néni, hogy nem akarok-e óvónő lenni. Akkor kezdtek óvodákat szervezni a munkások gyermekei számára, és nem volt elég óvónő. Volt ugyan egy pár, de rosszul bántak a munkások gyermekeivel, én viszont egy szegény családból származom, és demokratikus nézeteim vannak. Megvan az ajánlás, amivel eljöttem Kolozsvárra, az iskolába. Elküldtek a Pedagógiai Intézetbe vagy Líceumba [*Egyetemi fokú Pedagógiai Líceum, ma ilyen intézmény már nem létezik.* – A szerk.]. Felvételiztem, sikerült az elméleti rész, de nem tudtam énekelni, és nem vettek fel. Akkor Horváth néni azt írta, hogy menjek vissza Gyergyószentmiklóstra, mert találnak számomra valami más munkát ott. De én már itt, Kolozsváron beléptem a Demokratikus Ifjúság Szervezetébe, és nem tértem vissza, már semmi

sem kötött oda. Itt nagyon sokan voltak, már hazatértek a deportáltak, és viszonylag sok fiatal volt. Megvolt a saját szervezetünk, a zsidó demokratikus ifjúságé, ahol egyesek, akik idősebbek voltak, megmondták, mit és hogyan kell tennünk. Azután megválasztottuk egymást, én nagyon tevékeny voltam. Jelentkeztem egy tanoncotthonba, a Párizs utca 47-49 alatt – zsidó tanonclányok otthona volt. Már a háború előtt is megvolt ez a két tanoncotthon a zsidó gyerekek [*fiúk és lányok*] számára. Ott laktam.

Az O.T.D.E [Organizația Tineretului Democrat Evreu / Zsidó Demokratikus Ifjúság Szervezete] keretében kulturális meg politikai tevékenységünk is volt, jártunk táncolni, kirándulunk a Hóvába, a Bükkbe [*Kolozsvár környéki erdők. – A szerk.*]. Tehát nagyon szép szervezeti élet volt. Leginkább az én korosztályom, de a jövődő férjem is ott volt, aki nyolc évvel volt idősebb nálam. Dolgoztam, jártam a béketüntetésekre. Az egész kommunista táborban voltak ilyen kivonulások, épp akkoriban beszéltek egy harmadik világháborúról, hogy jönnek az amerikaiak stb., így mozgósították az ifjúságot [lásd: hidegháború]. Nagyon szép korszak volt az a fiatalok számára. Az étel nagyon gyenge volt, de naponta háromszor mégiscsak ettünk az otthonban. Azt hiszem, hogy a Joint segített, mert a hitközség akkoriban nagyon szegény volt. Hoztak ruhaneműt is, tudom, hogy a férjem egy időben magasított sarkú női cipőben járt, mert nem volt más, ami megfelelt volna az ő méretének. Nagyon nehéz volt, de mindnyájan együtt voltunk, és akik még élünk, barátok maradtunk azóta is. Lehet, hogy bizonyos dolgokat a mai eszem szerint nem kellett volna megtenni, túl nagy lelkesedéssel fogadtuk az új dolgokat, utóbb csalódások is értek, de nem sajnálom, hogy megéltem azokat az időket, szép szakasza volt az életemnek.

Egyszer az otthonban lakó lányok – ha jól emlékszem, vagy tizennégyen-tizennyolcan voltunk a mi hálónkban, és volt egy zuhanyozó – azt mondták: „Nem látod, hogy Székely Imi egyfolytában körülötted van?” Én jó barátságban voltam mindenkivel, valóban, amikor páran föl hívták a figyelmemet... [*észrevettem én is*]. Imi nyáron folyton hívott a strandra. Nem tudtam úszni, és mondtam, hogy nem megyek, mert nincs fürdőruhám. Erre a barátnőm [*Lövith Margó*], aki vagy öt évvel idősebb volt, mint én – Lövith Márk Egon szobrász felesége, aki együtt volt velem az árvaházban, és ott kitanulta a fehérnemű-varrónői mesterséget –, varrt nekem fürdőruhát egy szoknyából, amit a Jointtól kaptunk. Rózsaszínű szoknya volt, nagy ezüstszerű virágokkal. Szólt Iminek, hogy most már van fürdőruhám. Úgyhogy elmentünk a cipőgyár sporttelepére, ahol volt úszómedence. Fürödtünk, aztán mondtam, hogy napozni akarok. Ott üldögéltünk, beszélgettünk, egyszer csak Imi azt mondta: „Sárika, mi lenne, ha hozzám jönnél feleségül?” Erre én: „Jaj, Imi, de hát tudod-e, hogy mennyi idős vagyok?” Kérdi: „Mennyi?” „Hát – mondom – vagy tizenöt és fél.” [*Vagyis 1946 nyaráról van szó. – A szerk.*] Azt mondja: „Akkor is házasodjunk össze.” Azt válaszoltam, hogy még gondolkodnom kell ezen, tanácsot kell kérnem valakitől. Persze hogy szerettem volna, de úgy olvastam valahol a könyvekben, vagy hallottam a lányoktól, hogy ezt így kell. Visszamentünk a vízbe, és délután, jó későn, már jól leégve, amint jöttünk az otthon felé, azt mondtam neki: „Tudod, mit, Imi, én összeházasodom veled.” Nyolc évvel volt idősebb, mint én, huszonnégy éves, komoly fiú.

A jövődő férjem felelt a szakmunkáért [*a szakképzésért*], már 1934 óta dolgozott a Dermatánál (a későbbi Herbák, illetve Clujana cipő- és bőrgyár), és munkahelyeket keresett, győzködte a fiúkat és lányokat, hogy tanuljanak szakmát, vagy iratkozzanak be iskolába. Elmentem én is a Dermatába, lakatostanoncnak. Az első lakatostanonclány voltam Kolozsváron, egy barátnőm, Rosenfeld Zsuzsi pedig az esztergályosoknál volt. Egyetlen voltam az emeletemen, a részlegünkön – ott volt a

lakatosműhely –, egyetlen lányka voltam, már tizenöt és fél éves. Szólt a csengő, pontosan ott kellett lenni, kezdődött a munka. De mire megszólalt, addigra a szerszámokat szépen ki kellett készíteni az asztalra. Volt egy rövid ebédszünet, nekem nemigen volt mit ennem, a többiek hoztak otthonról szalonnát és tejet, mindenfélét, néha adtak nekem is, és szégyelltem magam, nem volt mit ennem, nekünk nem adtak uzsonnát. Ott dolgoztam, és miután 1947-ben férjhez mentem, beiratkoztam az esti líceumba, ez volt az első évfolyam az esti líceumban.

Iminek egy nagynénje és néhány unokatestvére visszatért a lágerből, Krasznán laktak, Szilágymegyében. A nagynéni elvesztette a lágerben a két gyermekét és a férjét, és néhány unokahúgával tért haza, akikkel végig együtt volt a lágerben. Olga néni rendszeresen eljött, és néha hozott Iminek kenyeret vagy egyebet – ő is szegény volt. Imi bemutatott neki, és mondta, hogy el akar venni feleségül. „Te, Imi, ez még gyermek! Nincs semmije, szegény, bentlakásban lakik. Te tanult fiú vagy, mesterséged van, jóképű fiú vagy, találhatsz magadnak olyan lányt, akinek van valamije, akármilyen kevés, de valami mégis, hisz neked sincs semmid.” Imi azt válaszolta: „Olga néni, én nem a véleményedet kértem, én tudattam veled.” „De hát nekem mégis az a véleményem, hogy még nem kell összeházasodnod vele, hagyd, hogy még nőjön...”

Aztán Olga néni elutazott, Imi meg megharagudott rá. Nem is tudom, ő mesélte-e el mindezt vagy az öccse, Laci. Aztán újra eljött Olga néni, és azt mondta Iminek: „Imike, drága, igazad van. Ha úgy hiszed, hogy ez a lány megfelel és szereted, semmi kifogásom. De van egy kérésem. Gyertek el Krasznára, hozzánk, és csináljunk vallásos esküvőt – rabbink is van.” Imi nem válaszolt, ő inkább forradalmár volt, azt mondta, amikor ilyesmi történtek a zsidó családokkal, hol volt az Isten, és nagyon úgy gondolta, hogy nem kell semmilyen vallásos esküvő. Mi akkoriban mind ateisták voltunk, és nagy kommunisták. Tanakodtam, mit is tegyek, aztán azt mondtam: csináljunk vallásos esküvőt, miért is ne? Imi elhívott oda, Olga nénihez. Kérdeztem, hogy én is hívhatom-e Bertuska nénit, aki a bentlakás főnöke volt, hogy jöjjön el ő is. Aztán ott volt Erzsi néni (néhány fiú nála lakott, mert a fiát deportálták) meg Friedmann-né... Azt mondtam: „Nekem is van kit meghívnom, nemcsak neked vannak rokonaid, hívok én is, és ha Olga néni ezt akarja, hát megyünk, és csinálunk hüpét” – azt a baldachint. Elmentünk, Olga néni szerzett fehér ruhát, és bekötötték a fejemet meg minden, és összeházasodtunk a vallási előírás szerint ott, Krasznán [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Volt zsidó hitközség, volt egy rabbi is, vagy hoztak valahonnan. Nem emlékszem, hogy kaptunk volna valamit, úgy tértünk vissza, ahogy mentünk: szegényen, de volt díszebéd, ettünk... Ez 1946-ban volt, augusztus huszonkettedikén vagy huszonharmadikán.

Aztán hivatalosan is össze kellett házasodnunk: elmentünk a városházára, de ott azt mondták, hogy nem házasodhatok meg, csak a gyám aláírásával, mert nem vagyok nagykorú. Csakhogy nekem nem volt gyámom, egyikünknek sem volt. Iminek volt egy szobája, együtt az öccsével, és odaköltöztem hozzá, a felesége voltam, de nem házasodhattunk össze hivatalosan. Én továbbra is Tabák Sári maradtam, de mindenki tudta, hogy a felesége vagyok. Aztán visszatért egy nagyon jó barátja, és ez a Janke Heimlich eljött, és bejelentette, hogy ő az én gyámom. Csak 1947. december huszonhetedikén házasodtunk össze hivatalosan. Egyenesen a gyárból mentünk [a városházára], nem volt már olyan ünnepélyes, mint ami a falusi rokonoknál volt. Ekkor kaptuk meg a házasságlevelet, még Mihály király nevében adtak össze bennünket, a hivatalnok még a királyi címet viselte.

A férjemet úgy hívták, hogy professzor doktor Székely Imre. 1922. augusztus hatodikán született, Alsóbánban, Szilágy megyében [*Alsóbán (románul Bănișor) – kisközség volt Szilágy vm.-ben, 1910-ben nem egészen 1000 főnyi román lakossal. Trianont követően Romániához került. – A szerk.*]. Zsidó volt, az egész család ortodox volt, de modernebb, mint az enyéim. A szülei már korábban összeházasodtak, az apja [Gyergyó]Tölgyesen született [*Gyergyótölgyes – kisközség volt Csík vm.-ben, 1891-ben 2800 magyar és román, 1910-ben 3900 magyar, román és német lakossal, a járási szolgabírói hivatal székhelye volt. Trianon után Romániához került, 1920-ban 3500 lakosa volt. – A szerk.*], de már ifjúkora óta Kolozsváron élt. Itt laktak, és amikor meg kellett születnie – akkoriban még nem szültek kórházban –, az anyja elutazott a férjem nagyszüleihez, akik Alsóbánban laktak, és ott szülte meg Imrét. Egy idő után aztán eljött vele Kolozsvárra, tehát ő tulajdonképpen kolozsvári, itt járt a Tarbutba, a zsidó iskolába. Még él két iskolatársa, Müller úr [*Müller Béláról van szó, a Centropa készített vele is interjút. – A szerk.*], valamint Vigdorovits úr – ugyanabba az osztályba jártak a Tarbutban, a kolozsvári zsidó elemi iskolában [lásd: Tarbut Romániában]. Akkoriban volt a gazdasági válság [lásd: 1929-es gazdasági világválság], az apja hivatalnok volt egy bankban, a bank csődbe jutott, az apja meg munka nélkül maradt. Akkor a férjemet magukhoz vették a nagyszülők, mert félig parasztok voltak, tehát volt valamennyi földjük is, és volt egy boltocskájuk, amilyen minden faluban volt: begyűjtötték és eladták a tojást, vitték be Nagyváradra. Négy zsidó család élt ott Alsóbánban, a család többi tagja, a rokonok, Krasznán éltek, ami egy község volt, pár kilométerre Alsóbántól [*A két település között 8 km van. Kraszna nagyközség volt Szilágy vm.-ben, 1891-ben 3300, 1910-ben 3900 magyar lakossal, (járási szolgabírói hivatal, járásbírói hivatal). A trianoni békeszerződés után Romániához került. Lakosainak száma 1920-ban közel 4000 fő volt. – A szerk.*]. A férjem negyedik volt, amikor elküldték a nagyszülőkhez. Ott [*Krasznán*] nagyon érdekes volt az iskola, gyakran mesélte, hogy minden osztályt ugyanaz a tanító tanította, egyetlen helyiség volt [*Vagyis osztatlan iskola volt. – A szerk.*], és telente mindenkinek kellett egy-egy tűzfát vinnie otthonról. Tehát ő negyedik volt, ketten voltak hetedikesek, volt egy ötödikes is, így mesélte. És amíg az egyik elmondta a történelmet, a többiek írni tanultak. A negyedik osztályt nagyon jó jegyekkel végezte el, és beírták a Barițiuba, egy kolozsvári gimnáziumba, első osztályba. Kellott valami tandíjat fizetni, a szülők nagyon nehezen fizették, nem volt nagy összeg, de mégis... A román tanár volt az osztályfőnök. Tehát végül is elvégzett ott négy osztályt [*Vagyis 14 éves korára elvégezte az akkoriban Romániában is nyolcosztályos gimnázium alsó négy osztályát. – A szerk.*], és azután villanyszerelő akart lenni. De nehéz körülmények között éltek, és a szülők nem tudták tovább taníttatni.

A családjuk vallásos volt, de nem olyan vakbuzgó, mint az enyéim. Kóser háztartás volt, péntek este az apukája kézen fogta, és elmentek a templomba, és szombaton is. Amikor hét éves volt, született egy testvére, és akkor még nehezebb volt, mert az édesanyjuk megbetegedett. Úgy érezték, akkor szegényedtek el igazán. Gyakran költözködtek, szoba-konyhás lakásaik voltak, nem volt folyóvíz a lakásban, nehezen éltek, de az apja értelmiségi volt. Megtartották a húsvétot [Pészah], mindent megtisztítottak a húmectól [*hámeectől*], az anya haja le volt vágva, és kendőt viselt. De modernebbek voltak, azaz inkább értelmiségiek, mint az enyéim. A papa erős dohányos volt, a mama különleges asszony volt, de beteges. Lacika születése után érgyulladásos lett. Vagy fél évig volt egy boltocskájuk is, de nem ment, és nagyon nehezen éltek.

A férjemnek van egy öccse, Székely László, aki 1929. április huszonnyolcadikán született. Szállítási mérnök, Kolozsváron él. Deportálták, ő is visszatért, most nyugdíjas. A feleségét Székely Lenkének

hívják, Kolozsváron született, 1938. február huszonharmadikán. Nem zsidó. És van egy lányuk, Székely Erika, könyvelő, valamikor 1960 körül született.

A férjem a nyári szünetekben – mindaddig, amíg munkás nem lett, tehát amíg diák volt –, az egész nyarat az öccsével együtt Alsóbánban töltötte a nagyszüleinél, és eljártak a héderbe. Tehát megtanultak mindent, amit kell. Az apja néha talált alkalmi munkát, tudom például, hogy egyszer fa cipősarkakat készített. Mesélte a férjem, hogy az apja, aki azelőtt hivatalnok volt, berakta egy zsákba, nem tudom, hogy készültek ezek a sarkak, és vitte a boltokba meg a cipésműhelyekbe. A férjem még kisgyermekként diót tört és bontott, a boltokban adtak nekik diót, hogy törjék meg. A két gyerek megtörte, és amikor átvették, megmérték külön a dióhéjat, külön a dióbelet, úgyhogy ők egész délután – vagy három, diótöréssel eltöltött délután során – nem mertek egy darabot sem megenni. Vagy teát csomagoltak. Mindezért kaptak pár banit, nem lejt, hanem banit [*A bani a lej váltópénze volt. – A szerk.*]. Ezután három évig volt tanonc, majd segéd lett. Attól az évtől fogva, gondolom, hogy ez 1937-ben volt [*Amennyiben 3 évig volt tanonc, akkor inkább 1939-re végzett. – A szerk.*], tulajdonképpen ő tartotta el a fizetéséből az egész családot. A férjem mindenáron villanyszerelő akart lenni, villanyszerelő-tanonc akart lenni. Az édesanyja elment, és beszélt a főmérnökkel, és mondta, hogy jó gyermek, és kéri, vegye föl tanoncnak a Dermatába [*A dr. Farkas Mózes és Farkas József Dermata Bőrgyár és Cipőüzem Kolozsvár egyik legnevesebb bőripari vállalkozása volt, a mai Clujana cipőgyár elődje. – A szerk.*]. Az volt a szokás, hogy lehetőleg fölvegyék azok gyermekeit, akik ott dolgoznak, és akikkel elégedettek voltak a gyárban. Tehát munkásdinasztiákat akartak létrehozni a Dermatában. Úgyhogy fölvevették. Volt egy főmérnök, Schönberger, egy zsidó ember, és levizsgáztatták a férjemet. Sokan voltak, fölvevették, de nem a villanyszerelőkhöz, hanem a precíziós lakatosokhoz. Rettenetesen szenvedett, mert ő villanyszerelő akart lenni, és becsapták! De akkor úgy döntött, hogy semmi baj, tovább fog tanulni látogatás nélküli szakon, és gépésmérnök lesz. Beiratkozott gimnáziumba, látogatás nélkülire, nem tudom, hova. Az utolsó két osztályt a kolozsvári zsidó gimnáziumban végezte el, ugyancsak magánúton, tehát rajta volt azon a listán, ahol a magánúton vizsgázók nevei voltak. Ugyanott, a zsidó gimnáziumban érettségizett.

A férjem elég jól keresett, amíg a magyarok bejövétele után, 1942-ben ki nem tették a gyárból. A zsidó fiúkat kitették, behívták munkaszolgálatra 1942-ben, és 1944-ig ez volt. Volt munkaszolgálaton Ukrajnában, 1942-ben. 1944-ben pedig Nagybányán volt az egysége, ahol egy nagyon rendes ember volt a parancsnok, olyanokat is fölvevett, akik nem tartoztak oda, könyvet is írtak róla, nem tudom a nevét, ezredes volt, és nagyon szépen viselkedett [lásd: Reviczky Imre].

A férjemnek feldagadtak a nyirokmirigyei a nyakán, és beutalták a katonai kórházba, 1944-ben, a deportálás előtt. De nem olyan betegsége volt, amilyenre gondoltak, hanem egy nagyon súlyos meghűlés, és három nap után kiengedték a kórházból. Hazament – itt laktak, a Kemény Zsigmond utca 29. szám alatt. Szerzett olyan okmányokat, hogy leszerelték őt is, az öccsét is, mert elkezdődött már a zsidók begyűjtése a gettóba. Mindketten a városban voltak, és amikor hazaértek, a szülők már egy teherautón voltak néhány holmijukkal, de az anyja jelezte, hogy ne menjenek közelebb. Látták, amint elvitték a szülőket a gettóba. Akkor egy éjszakát a szabad ég alatt töltöttek – albérletben laktak egy asszonynál, akivel elég jó viszonyban voltak, és ő azt mondta nekik, hogy fél, mert lepecsételték a lakást, fél beengedni őket a lakásába, vagy leszakítani a pecsétet. Adott valami takarót nekik, és kint aludtak a tornácon.

Másnap úgy határoztak, hogy elmennek a vasútállomásra. Ez a Kemény Zsigmond utca a Györgyfalvi út közelében volt, és amint ereszkedtek le a Györgyfalvi úton, találkoztak egy hadnaggal, egy svábbal, aki ismerte a férjemet. Imi egy mozdulattal előreküldte Lacit. A hadnagy elkezdett kiabálni vele, hogy „Mit keresel itt, zsidó, miért nem vagy az egységednél?”. Nem tudom, hogyan, de már nála voltak az okmányok, hogy leszerelték, és az utazáshoz szerzett valami hamis iratokat. Mondta, hogy kórházban volt, és most oda megy [az egységéhez]. [A hadnagy] eltépte a kórházból kapott elbocsátó papírt, és azt mondta: „Jelentkezz, mert szökevény vagy, és át kell hogy adjanak a katonai törvényszéknek!” Eljutottak Nagybányára, bezárták Lacival együtt, mert Lacinak nem volt hova mennie nélküle. A börtönben összekerültek egy románnal, akit politikai okokból zártak be, és egy zsidóval, bizonyos Bruderrel, aki valamikor, még Románia idején képviselő volt a román parlamentben a szociáldemokrata párt részéről – amikor még törvényes volt itt a szociáldemokrata párt. A börtön parancsnoka hallgatta ki őket. A két fiú azt mondta, hogy „Leszerelték bennünket, nem tudjuk, miért vagyunk itt, kérjük szépen, engedjenek haza”. Már tudni lehetett, hogy Erdélyben folynak a deportálások, és Magyarország területén is. A parancsnok meghallgatta őket, és azt mondta: „Jól van, menjetek.” Ezek meg azt mondták: „Jó, elmegyünk reggel. Most, késő este, hova menjünk?” És reggel megjöttek a kakastollas csendőrök meg a németek: „Minden zsidót deportálni!” Azok ketten térdre estek, és könyörögtek, hogy engedjék el őket, mert nincs semmi vétkük, ők nem zsidók, Bruder ki volt keresztelkedve, a másik meg román volt. Ezek [Imi és a testvére] azt gondolták: „Ami a többiekkel [zsidókkal] történik, az lesz velünk is”, és őket külön deportálták Nagybányáról, tehát nem a szüleikkel.

A lágerben, amikor eljutottak Auschwitzba, Mengele balra irányította őket [Szőkely Sára arra utal, hogy Mengele válogatta őket, ami gyakori vélekedés, de ők akkoriban nem tudtak Mengeléről, és nem is biztos, hogy ő volt, aki éppen szelektált. – A szerk.]. Tehát életben maradtak, a férjem huszonhárom éves fiatalember volt, Laci tizenöt éves, sportolt, és az élőkhoz sorolták őket, nem az elgázosítandókhoz. A szülőkről semmit sem tudtak, mivelhogy őket Kolozsvárról vitték el, tehát nem ugyanabban a szállítmányban voltak. És akkor elkezdtek szólítani a szakmunkásokat – kellett húsz szabó, a németek csak annyit mondtak: „Aki szabó, lépjen ki!” Kiléptek a szabók, majd azt mondták: „A lakatosok lépjenek ki!” A férjem azt mondta az öccsének, „Laci, gyere velem, helyetted is dolgozni fogok, és megtanítalak”, és Laci is kilépett, de azután elkezdtek a németek üvölni, hogy aki idejön és nem lakatos, agyonlövök. Imréék tudtak egy kicsit németül a gimnáziumból, Laci megijedt és visszalépett, és így váltak el.

A férjem addig maradt ott, amíg ki nem ürítették az auschwitzi tábor. A táborban használt traktorok javítóműhelyében dolgozott, tehát elég jó munkája volt. Németek is voltak, tehát politikai foglyok vagy homoszexuálisok, azok voltak a mesterek. De szót értett velük. Egyszer odament hozzá a műhely főnöke, aki SS volt, ott lakott a tábor területén, és látta, hogy ért a számtanhoz. Elhozta a fia számtanpéldáit, hogy oldja meg. És szabad volt neki egy SS-katona kíséretében a táborban járkálnia, hogy megkeresse, hol vannak a még le nem szerelt traktorok, ahonnan a cserealkatrészeket szerezték. Mindig, amikor jött egy csoport nő a fürdőből vagy máshonnan, és hallotta, hogy magyarul beszélnek, megkérdezte: „Kolozsváriak nincsenek közöttetek?” Nem voltak. Egyszer ment ezzel az SS-katonával, aki nem bánt vele rosszul, mert jó szakember volt, és... egy asszony odaszaladt hozzá, kopasz, kicsike, sovány, és azt kérdezte: „Maga nem Székely Imi Kolozsvárról?” Mire ő mondta, hogy „De igen”. Erre ő: „Imike, anyuka vagyok!”. Tehát az édesanyja volt, aki megismerte, de akit ő nem ismert meg, úgy nézett ki, szegény. 1901-ben

született, tehát negyvenhárom éves volt. Az első kérdése az volt, „Hol van Lejbi?“, mert otthon így hívták Lacit zsidóul [*Valószínűleg a Lejbe becézett formájáról van szó. – A szerk.*]. Ő meg mit mondhatott, azt mondta: „Velem van, jól van, anyuka.” Az édesanyjának visszere volt, nyílt sebek voltak már a lábain emiatt, tudta, hogy kell valamilyen por, hogy oldatot készíthessen, éjszakára be kell kötni olyan rongyokkal, amiket abba az oldatba mártott. Imi szerzett port, és szerzett valami rongyokat is kendőnek, meg kanalakat, mert egy kanállal hárman-négyen-öten ettek. Kis batyukat készített, és átdobálta – több napon keresztül dobálta át őket a drótkerítés fölött az édesanyja és a többi nő számára. Imi édesanyja azt mondogatta, hogy ha dolgozni mennek, és ha őt még kiválasztják munkára, nem fog elmenni, mert a két fia itt van, Auschwitzban, és lehet, hogy még találkozik velük. Aztán elvitték máshová, egy gyárba dolgozni, és valószínűleg ott halt meg.

A férjemet aztán elvitték más lágerrekbe, minthogy Auschwitz [1945.] januárban fölszabadult. Nehéz menetelés volt, nagyon sok ismerőst és barátját lelőtték útközben, gyalog vitték őket, sok-sok kilométeren át. Aztán az utolsó hónapban elértek Buchenwaldba. Itt egy ismerőse azt mondta: „Imi, Buchenwaldban vagy! Laci is itt van.” És találkoztak. Laci nem betegedett meg, jó erőben volt, Buchenwaldban valamiféle illegális szervezetek voltak, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy megmentsek a gyerekeket, és Laci akkor tizenöt éves volt, és valahogy betették az SS-katonák étkezdéjébe, ahol krumplit kellett hámoznia, de megvolt az étele. Tehát Lacinak az utolsó hónapokban emberibb körülményei voltak. Imi megbetegedett, kiütéses tifuszban [*A flekktífusz vagy kiütéses tifusz magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.*]. Lefogyott huszonkilenc kilóra, a felszabadulása után is nagyon beteg volt. Az orvosok, élükön Herskó Adolffal, akit most Mureșan Petrének hívnak, és Bukarestben él, sietve kórházakat szerveztek, és sokakat megmentettek ezekből a betegek közül. Imre azt mondta, hogy nem tudott járni sem.

Lassan elkezdtek visszatérni, egyesek Franciaországba mentek, mások Izraelbe, és egy nagy csoport ember azt mondta, hogy Romániába jönnek, először körülnéznék, mi van itt. Júliusban vagy augusztusban [1945] jöttek haza, remélték, hogy valaki itthon van, de az apjuk sem jött haza.

A felszabadulás után a férjem nagyon hamar visszatért a gyárba, a Dermatába, már 1945 őszén munkába lépett, tovább dolgozott ugyanabban a műhelyben. 1948-ban volt néhány ösztöndíj – mindenki tudta, hogy mérnök akart lenni, és akkoriban még nem volt itt műegyetem. Akkor ősszel alapították meg a kolozsvári Mechanikai Intézetet, amikor ő elment Leningrádba [*ma: Szentpétervár*]. Behívták a személyzeti osztályra, és megkérdezték, hogy akar-e menni tanulni. Persze hogy akart, és 1948 őszén elment. A leningrádi műegyetemre irányították, amit dicsérő oklevéllel végzett el, 1954 tavaszán [*Szinte bizonyos, hogy vörösdiplomával végzett. A Szovjetunióban és nyomában más szocialista országokban is ilyen minősítésű diplomát kaptak azok, akik egyetemi tanulmányaikat végig kitűnő eredménnyel abszolválták. – A szerk.*]. Kihelyezték tanársegédnek a [kolozsvári] műegyetemre, majd két év múlva elküldték doktorálni a Szovjetunió akkori legnevesebb intézetébe, a Bauman [Technikai] Intézetbe [*Moszkva*]. A doktori fokozat megszerzése után visszatért Romániába, a kolozsvári műegyetemen dolgozott 1987-ig, amikor nyugdíjazták. Mérnök, docens doktor, professzor, tanszékvezető, dékánhelyettes volt, meg doktorátusvezető. A nyugdíjaztatás után konzulens professzor volt a tanszéken, és doktorátusvezető. Ötvenhárom év házasság után szakadtunk el egymástól, amikor 1999-ben meghalt.

Egyetlen gyermekem van, egy lány, Ghiță (született Székely) Andrea Júlia. 1952. augusztus huszonharmadikán született, Kolozsváron. Fizika szakot végzett a kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetemen. 1975–79 között a kolozsvári „Institutul de Calcul” intézetben dolgozott, aztán nem tudom, hány évig tanársegéd volt a műegyetemen. 1992 óta szerkesztő a Román Nemzeti Televíziótársaság kolozsvári szerkesztőségében. A lányom zsidónak vallja magát, pedig nemigen neveltem annak, ez az én hibám. Egészen más a természete, mint nekem, és igyekszik jó zsidó és jó állampolgár lenni. Nagyon demokratikus gondolkodású, demokratikusabb, mint én, tehát sokkal nyitottabb mindenre. Amikor szerelmes lett egy román fiúba, nem szóltam semmit, sem én, sem a férjem, sem a fiú szülei – hiszen ugyanolyan probléma keresztény részről is, ha zsidóval házasodsz. A vejem szülei Tordán éltek (most már csak az édesanyja él), és nem ellenkeztek. A tanácsnál kötöttek házasságot, nem voltak templomban. Nekem lányom volt, nem volt szükség körülmetélésre, tehát ilyen gondunk nem volt, hogy megjelöljék őt a zsidósága miatt. De az unokánk zsidó volt, mert nálunk a nő [*vagyis az anya*] után számítják, és mi úgy gondoltuk, hogy majd felnőtt lesz, és megtudja, mi az, és a szerint dönt. Tehát a gyerek szülei is és mi is ezt mondtuk. De az apatársunk, amikor hozzánk jött, vagy mi mentünk hozzájuk, kérdezte, mikor lesz a keresztelő. Mi mindig azt mondtuk, hogy kérdezze meg a gyerekektől. De mindig bennünket kérdezett, valószínűleg azt gondolta, hogy mi valamit meg akarunk akadályozni, minthogy mindketten zsidók vagyunk. És egyszer, amikor ismét megkérdezte, a férjem azt mondta: „Figyelj, mi nem tesszük zsidóvá, ő majd felnőtt, az lesz, ami lenni akar, mi semmit sem teszünk.” Valószínűleg tudat alatt azt gondolta, hogy mi talán zsidót akarunk csinálni belőle. Akkor megnyugodott, és a gyerek a „senki földjén” maradt. Nem tudom, mit fog mondani, az ő dolga. De megtanult héberül, megszerzett egy magiszteri fokozatot a Judaisztikai Intézetben, a zenetudományi magiszteri fokozata mellett, tehát érdekli. És mindig kérdez, hogy volt, mi volt, milyenek a szokások – valószínűleg a másik nagymamáját is. A lányomnak ez az egyetlen fia van. Zenetanár, Kolozsváron született, 1974-ben. És ő is zsidónak tekinti magát!

[*Miután férjhez mentem,*] elvégeztem magánúton a Református Leánygimnáziumot, minthogy elhatároztam, hogy folytatom a tanulmányaimat. Miután leérettségiztem, elmentem a Haladó Ifjúság székházába [*A szervezet neve akkoriban Ifjűmunkás Szövetség, IMSZ, románul Uniunea Tineretului Muncitor, UTM volt. – A szerk.*], minthogy időközben levelezője is voltam az „Ifjűmunkás”-nak – volt egy ilyen lap Bukarestben, én voltam a kolozsvári levelező. Két állásom volt. Szinte semmit sem kerestem, de szerettem, hogy jártam a fiatal munkásokhoz, gyárakba, és küldtem a cikkeket. Így találkoztam Lustig Olivérrel [*Lustig Olivér – író. Deportálták Birkenau-Auschwitzba, családjának egyetlen túlélője. Könyvei: „A krematórium árnyékából” (1960), „Élet a halál birodalmában” (1969), „Véráztatta napló” (1987), „Lágerszótár” (1982). – A szerk.*] és egy Hutira nevű személlyel, aki most egyetemi tanár, közgazdaságtant tanít, akkoriban ő volt a titkár a Haladó Ifjűságnál. Lustig megkérdezte, amint meglátott: „Mitől ragyogsz így, miért vagy ennyire vidám?” „Hát, mondom, leérettségiztem.” Egymásra néztek, és megkérdezték, nem akarok-e tovább tanulni. Mondom: „Akarok, de mit?” Azt mondja: „Elküldünk téged is a férjed után, tanulni. Megírjuk az ajánlást. A felkészítő már a tavaszi érettségi után elkezdődött, de még kértek néhány fiataalt, és mi ajánlani fogunk, lehet, hogy te is menni fogsz.” Jóváhagyták, és elmentem a felkészítőre, együtt a sógorommal, Imi öccsével, aki tavasszal érettségizett – egy évvel volt idősebb, mint én, szintén esti tagozaton végzett.

Elmentem a felkészítőre, ahol azt javasolták, hogy újságírást tanuljak. Persze a felkészítőn levők már beszéltek oroszul, mert már két hónapja ott voltak, és komolyan tanultak, de én csak az ábécét tudtam, mert akkoriban kezdték bevezetni az orosz nyelvet, a tanügyi reform után [A román közoktatásba az 1948-as tanügyi reformmal vezették be az addig hagyományos francia- és olasznyelv-oktatás rovására az orosz nyelvet: a negyedik elemtől kezdve volt kötelező. 1964-ben viszont – Románia Szovjetuniótól való eltávolodásának egyik jeleként – megszüntették az orosz nyelv kötelező státuszát, és a többi választható nyelv (angol, francia, német, spanyol) egyikévé tették (Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România, București, 1990, 377., 456. oldal*). – A szerk.]. Részt vettem tehát a felkészítőn, és elmentem a Szovjetunióba, Leningrádba. Vagy százan mentünk akkor, tehát egy nagyobb csoport, ez volt a második vagy harmadik csoport. Ott volt még egy bizottság, amelyik ismét elosztott minket. Amikor a bizottság elé kerültem, látták, hogy az újságírást javasolták, megkérdezték, hova akarok menni. Azt válaszoltam, hogy „A férjem Leningrádban van, a műegyetemen, engem újságírószakra küldtek, de én Leningrádot választanám.” „Leningrádban nincs újságíró szak külföldiek számára, csak Moszkvában.” A bizottságban volt egy orosz nő is meg románok a nagykövetségről. Azt mondtam: „De én a férjemmel akarok lenni, Leningrádban.” „Leningrádban nincs újságíró szak”, és a mieink a bizottságból azt mondták: „Hát hogy képzeled?! Ha az újságíró szakra küldtek, az azt jelenti, hogy a hazának arra van szüksége, hogy újságírónak tanulj.”. Elkezdtek győzködni, de én azt mondtam: „Leningrádba akarok menni, a férjemhez.” Az orosz nő a bizottságból megkérdezte, miről van szó. Lefordították, mert én románul beszéltem, és azt mondta: „Jó, akkor mit tehetünk, hova menjen?” Elmondtam, hogy lakatos voltam, elvégeztem a gimnáziumot, jó jegyem volt matematikából és fizikából, és a műegyetemre akarok menni. A hazai bizottság nagyon haragudott rám, de a nő azt mondta: „Lehet, hogy találunk valakit, akit műegyetemre küldtetek, és újságírószakra akar menni, lássuk csak, hiszen ő az első között jött be.” A nő nagyon helyes volt, és amikor megtudta, hogy lakatos voltam, megváltozott. Tehát Leningrádba küldtek a műegyetemre, Imivel egy szakra.

Ott előkészítő évre jártam, mert a csoportunk később jött, tehát a tanév megkezdődött már, és nem bírtuk volna. Elvégeztem az előkészítő évet a műegyetemen, nyelvet, matematikát, fizikát és vegytant tanultunk. Egy fél évig csak orosz nyelvet tanultunk, napi hat-hét-nyolc órát, kiváló tanárokkal, gyorsan tanultam, a második félévben pedig négy oroszóra volt meg a többi. Aztán másfél évet tanultam – nagyon jó volt, kaptunk a házaspárok kollégiumában egy szobát, a folyosó végén volt a konyha, a szobában két vaságy volt, nem volt szekrény, a háború után voltunk, alig építették újjá a kollégiumokat, de nagyon jó volt. Az ösztöndíj elég jó volt. Nem szerettem a műegyetemen, nem volt térlátásom, és rájöttem, hogy más szakra kell mennem, de ezt nem lehetett, miután annyit harcoltam. Persze én Leningrádért harcoltam, nem a műegyetemért.

1949-től 1952-ig voltam Leningrádon. És 1952 januárjában, szilveszter után két vagy három nappal rosszul lettem. A valóság az, hogy állapotos voltam. Terhességi mérgezés lépett föl, hónapokon át voltam kórházban, és rájöttem, hogy zavarom [a férjemet] a tanulásban. A Román Diákok Szervezete úgy döntött – mert volt ott egy szervezetünk, Iliescu úr [Ion Iliescu, Románia elnöke 1990–1996 és 1996–2000 között. – A szerk.] volt a vezetője –, hogy térjek vissza az országba. Akkor egy barátnőmmel hazajöttem. Neki, szegénynek, egészségügyi okokból nem volt szabad szülnie, és hazajött terhességmegszakítás céljából, ő is férjnél volt. Én meg azért jöttem, hogy megmentsem a terhességemet. Ő bukaresti volt, én is Bukarestbe mentem, egy orvos barátunknál laktam, majd eljöttem Kolozsvárra, ahol egy másik barátunknál laktam, mert ez akkoriban így volt,

nem volt lakásunk. És végül sikerült megmenteni a terhességemet, a lányom egy kiló harminc dekás volt, ami akkoriban elképzelhetetlen volt. Manapság már hatszázötven grammos gyermekeket is megmentenek. Szóval én a terhességem miatt megszakítottam a műegyetemi tanulmányaimat. De nem is tanultam jól, noha szerettem, de nem voltam olyan ragyogó, mint a férjem. Végül is inkább újságírást tanultam volna, de a külföldiek ezt Moszkvában tanulták.

Otthon, Kolozsváron beiratkoztam a bölcsészkarra, és a Babeş-Bolyai oroszot tanultam [1959-ben összevonták a kolozsvári magyar Bolyai egyetemet a román Babeş egyetemmel, és így lett a mai Babeş-Bolyai egyetem. A magyar és a román szakokat összeolvastották. Székely Sára 1959 előtt a két egyetem valamelyikén tanult. – A szerk.]. Nagyon lassan végeztem el az egyetemet. Amikor visszatértem Kolozsvárra, megszületett a lányom. Augusztusban született, és ősszel már beiratkoztam a bölcsészkarra. A szünetben szaladtam haza, a szobába, ahol laktam, megszoptattam, majd bezártam, mentem vissza, de amikor kezdett felülni, már féltem magára hagyni. 1953 teléig nappali tagozaton jártam, volt ösztöndíjam, nagyon kevés, még a lakbért sem tudtam belőle fizetni, bár állami lakás volt, de az ösztöndíjat a tanulmányi eredményeim és a szociális helyzetem alapján kaptam. Aztán behívtak a katonasághoz, jött valami szovjet tanácsadó, egy tábornok, és minthogy én nagyon jól tudtam oroszul, odahívtak, hogy tolmácskodjam. És akkor félbeszakítottam a tanulmányaimat. Aztán újra beiratkoztam, a látogatás nélküli szakra, és 1960-ban befejeztem az egyetemet, államvizsgával, jó eredménnyel. Akkor már nem akartam többé fordítóként dolgozni, úgyhogy versenyvizsgáztam, és bejutottam a bölcsészkarra, tanársegédnek az orosz tanszékre. 1962-ig dolgoztam ott.

A férjem 1960-ban jött vissza, 1962-ben a műegyetemen volt. Akkoriban Domşa Alexandru volt a rektor, akinek a felesége tanárom volt a bölcsészkaron, és aki tudta, hogy én egy ideig orosz nyelven tanultam a műegyetemen. Azt mondta, hogy a műegyetemen a „Piroska és a farkast” oktatják, és más meséket, nem pedig a műszaki szakszavakat. Mondta a férjének, hogy van egy volt diákja – nem tudta, hogy a férjem a műegyetemen dolgozik. Akkor a rektor hívatta a férjemet, aki már visszatért a doktorátusról – mérnökdoktor volt, az első a műegyetemen, előtte még senki sem volt mérnökdoktor és docens doktor –, és azt mondta neki: „Van egy feleséged, aki oroszul végzett, aki valameddig műegyetemre is járt, tud oroszul, fordító is volt, tolmács is. Ide kellene hoznunk.” A férjem – különben ő elég szigorú volt – azt mondta, hogy „Úgy gondolom, hogy ő jó helyen van ott, ahol van, végzi a dolgát, szereti a munkáját, szereti a munkaközösséget, nem kellene a műegyetemre jönnie, ahol én is vagyok”. Erre a rektor azt mondta, „Jó, de hát az idegen nyelvi tanszék az építőmérnöki karon van, semmiféleképpen nem lesz alárendeltségi viszonyban önnel, és én azt akarom, hogy jöjjön ide”. Akkor a férjem azt mondta: „Rektor elvtárs, ahogy gondolja, de én nemigen mondanám, hogy jöjjön.” De Domşa elkészíttette a szükséges okmányokat, és átmentem a műegyetemre. Itt két év múlva én lettem az idegen nyelvi tanszék vezetője, nagyon jó munkaközösség volt, tanítottak oroszot, franciát, angolt és németet, tehát minden nyelvre volt, amikor odamentem, két oktató, aztán valamennyire kibővítették, és vagy tizenöt-re emelkedett a számunk.

Nagyon sokat foglalkoztam nevelési kérdésekkel, szakvezető voltam, csoportfelelős is, jártam kirándulni a diákokkal, velük együtt dolgoztam a kar új épületeinek az építésénél is. Most is, ha egykori diákjaimmal találkozom, mind köszöntenek, és ha Gyergyószentmiklóson vagy Marosvásárhelyen jártam, és találkoztunk az utcán, kissé elcsodálkoznak, mennyire megöregedtem azóta, de kedvesek, és ez nagy dolog egy oktatónál, ha egy hajdani tanuló vagy diák megismeri

utólag, és köszön.

A barátaink között zsidók is voltak, de nem ez volt a barátság kritériuma. Nemigen követtük a hagyományokat a háború után, de a zsidó szokások és előírások szerint házasodtunk. Tudtam, mit kellene tennünk, de nem voltak meg az ehhez szükséges feltételek. Péntek esténként meggyújtottam a szombati gyertyákat. Leningrádban nem, amíg diák voltam, de később meggyújtottam. És elvből nem keverem a tejtermékeket a hússal, soha sem tettem tejfölt a töltött káposztára – erre emlékeztem még otthonról, hogy ezt nem szabad. És valahogy az étrendünk sohase tartalmazta a disznóhúst. De például hentesárut vásároltunk. Mindig tudtam, mikor vannak az ünnepek, és tudtam, hogy kell tennem valamit a fejemre, vagy kalapot, vagy kendőt, amikor meggyújtom a gyertyákat, tehát ismertem a szokásokat, nem felejtettem el, de nem gyakoroltam a vallást. A zsinagógába csak az ünnepek alkalmával megyek, valamint a férjem halálának az évfordulójára, a zsidó naptár szerint [lásd: jahrzeit]. Megtartom a férjem halálának az évfordulóját, hozok valami kidust, elmondunk egy imádságot. Eleinte az unokám mondta. Jön az egész család, tehát a vejem is, az unokám is, a lányom is, és a zsinagógában tartjuk ezt, a zsidó naptár szerint. Feltétlenül elmegyek az ünnepekkor is. Böjtöt, nem tartok... Tudom, hogy vannak kivételek is, nagyon magas a vérnyomásom, gyógyszerezem magam, néha szívgyógyszereket is szedek, kell innom vizet olyankor, többet is, és nem bírom ki délig a böjtölést, mert elszédülök.

Gyermekekoromban néha böjtöltem, akkoriban betartottam minden előírást, ott volt nagyanyám, anyám is, szegények voltunk, sok zsidó volt, mindenki betartotta az előírásokat a környezetünkben. Most megpróbálunk egy-egy dolgot, például van egy-egy fiatal lány, aki mondja, hogy „Szeretnék tudni valamit”. Hozok neki egy könyvet, olvassa el, vagy elmondom neki, ha megkérdi, hogy ez és ez miért nincs abban az ételben. Akkor elmondom, hogy a zsidó rítus szerint nem teszünk tejfölt a töltött káposztára, hogy nem tudjuk most betartani, a konyhánkban nincsenek meg a feltételei annak, hogy tejes dolgokat is külön főzzünk, hogy külön edények kellenének, külön kell elmosogatni, és nem lehet. Elmagyarázom ott, az étkezdénkben, minthogy jönnek olyanok, akik nem tudják ezeket a dolgokat, nagy örömmel mesélem, hogy nem rossz az, ha nem feledjük el, azaz jó lenne, ha nem felejteneink el teljesen. De vannak dolgok, amelyeket nagyon nehéz betartani a mostani viszonyok között. Megvan a szokása a péntek esti gyertyagyújtásnak, de ha nagyon szigorúan betartanád a hagyományt, nem lenne szabad a villanyt sem felgyújtani [lásd: szombati munkavégzés tilalma], és a telefonhívásra sem volna szabad válaszolni.

1988-ban voltam New Yorkban, egy zsidó negyedben, Brooklynban, ott szól a sziréna, amikor meg kell gyújtani a gyertyákat, minthogy kizárólag zsidók laknak ott, sok a fiatal család, nyolc-kilenc-tíz gyermekkel, és nagyon vallásosak. Van, amit mi is betartottunk ott, hisz az első dolog, amit vásárolt a férjem, egy kalap volt, egy szalmakalap, hogy ne járjon hajdonfótt. Evés előtt imádkoztak... Láttam, hogy leültem az asztalhoz, és nem tudtak imádkozni, rájöttem, hogy azért nem, mert fedetlen volt a fejem. Az asszonyoknak ott nagyon rövid a haja, és parókával járnak – nem öregednek, minthogy nem készül ős paróka. Akkor én is járkáltam, vásároltam térdzoknit – harisnya nélkül sem szabad járni, van egy sor nagyon szigorú előírás. De azért az ifjúság ott is divatot teremt, a fiatalasszonyok kalapocskát viselnek, és nekem egy nagyon modern parókát vásároltak, de amikor csak a férjemmel mentem valahová, levettem, mert nagyon meleg és kellemetlen. De megpróbáltam nem akadályozni őket a dolgaikban. Nagyon nehéz vallásos zsidónak lenni.

Nem gondoltunk arra, hogy kivándoroljunk Izraelbe. Sok barátunk elment. A férjem nagyon ragaszkodott Kolozsvarhoz, itt nőtt fel – a szülei is Kolozsváron laktak a születése előtt. Néhány barátunk cionista volt, mi megértettük őket, tartottuk a kapcsolatot velük, de nem gondoltunk arra, hogy elmenjünk az országból. Valahogy azt gondoltuk, hogy itt nagyon jó lesz, hogy semmi bántódásunk nem lesz többé, hogy demokrácia lesz. Teljes lelkünkben hittük ezt. Amikor elhatározták, hogy legyen zsidó állam, megünnepeltük itt, tehát minden eseményről tudtunk, és kikísértük a távozókat (azokat is, akik hivatalosan mentek el, és a disszidálókat is). Voltunk Izraelben, kétszer is 1989 után. Most is nagyon jó a kapcsolatunk azokkal, akik elmentek, de nem gondoltunk a végleges távozásra.

A nyugdíjaztatásomig nemigen vettem részt a zsidó hitközség életében. Nem is lett volna szükség rám, mert még sokan voltak itt. Csak a nyugdíjaztatásom után lettem a hitközség tagja. 1986-ban vonultam nyugdíjba, és akkor beiratkoztam. Nem örvendtek túlságosan nekem, nem tudom, miért. De azért beiratkoztam, vettem maceszt húsvétra, és amikor 1999-ben, a férjem halála után két héttel megkértek, hogy végezzek önkéntes munkát, elvállaltam, és ezt mindmáig végzem, majdnem öt éve. Pénztáros vagyok a hitközségi étkezdében, kapok ebédet, de ha nem adnák, akkor is mennék. Ezen kívül cenzor [*pénzügyi ellenőr*] vagyok, harmadmagammal, tehát ellenőrizzük az okmányokat, és számba vesszük a leltárt, egyszer-kétszer évente. Az elején segítettam a könyvtár megszervezésében a hitközség székhelyén, de aztán találtak embereket, akiknek ez a szakmája, nem úgy, mint nekem. Most tagja vagyok a felügyelő bizottságnak is, megválasztottak a legutóbbi választáskor. Megyek a magányos öregasszonyokhoz, segítek különféle gondjaikon, vásárolok nekik gyógyszert, kifizetem a számláikat. Igyekszem megkönnyíteni az emberek életét, azokét, akik segítségre szorulnak. Van, akinek senkije sincs, voltam két magányos, idős hölgnél, megoldottam a pénzügyi problémáikat. De egyre kevesebb az öreg. Sajnos sokan nem kérnek segítséget, de van, aki túl sokat kér, vannak esetek, amikor túl alaposan ellenőrizzük, hogy mennyire zsidók, tehát vannak emberek, akik talán igényelnék, de nem biztos, hogy a zsidó törvények szerint zsidók. Tehát részt veszek a közösségi életben, ha valamilyen akció van, vagy konferenciák, igyekszem segíteni.